

A kései antikvitás világa

Rómaiak és barbárok

A görög-római világ

A kései antikvitás fogalma

A történészek sokáig úgy vélték, hogy a nyugat-római birodalom bukásával (Kr.u. 476) véget ért az ókor, és elkezdődött a középkor. Rómában Odoaker, germán testőrparancsnok megdöntötte Romulus Augustulus császár uralmát, ami a kelet-római birodalom értelmezése szerint a nyugati császárság megszűnésével járt. A modern történettudomány szerint azonban ez a változás korántsem járt olyan mélyreható következményekkel, ahogy régebben feltételezték. A nyugat-római birodalom bukása nem alakította át gyökeresen a Mediterráneum gazdasági és kulturális viszonyait. A földközi-tengeri gazdaság egysége és az antik kultúra folyamatosága egészen a Kr.u. 6. század végéig fennmaradt. A történettudomány számára egyértelműnek látszik, hogy Kr.u. 476-ban nem beszélhetünk a klasszikus ókor végétől. Másfelől az is kétségtelen, hogy Augustus és Romulus Augustulus világa között alapvető különbségek figyelhetők meg. Az első és az utolsó császár uralkodása között eltelt négy évszázad alatt nagymértékben módosult a római birodalom politikai berendezkedése és átalakult az egész antik kultúra jellege. A klasszikus világ a Kr.u. 2. század végéig állt fenn változatlan formában. A Kr.u. 3. század politikai és katonai válsága mélyreható változásokat idézett elő. Ezért a Kr.u. 3. századtól a Kr.u. 6. század végéig terjedő időszakot önálló történelmi (al)korszaknak tekinthetjük, amely a „kései antikvitás” elnevezést viseli. Erre vonatkozóan használták a két világháború közötti magyar történetírásban ma már kevésbé ismert „antik középkor” kifejezést.

Az elmúlt fél évszázadban a történettudomány az „antik középkor” kronológiai határaihoz is egyre távolságtartóbban viszonyult. A klasszikus antikvitás világosan megvonható időbeli határaihoz képest mindinkább azt hangsúlyozták, hogy az ókorból a középkorba való átmenet a római birodalom és a Karoling-császárság megszületése (Kr.u. 8. század) között eltelt mintegy öt évszázad alatt fokozatosan ment végbe. Így a Kr.u. 6-7. század fordulója sem tekinthető a kései antik és a kora középkor közötti egyértelmű korszakhatárnak. A kései antikvitás lassú letűnése egészen a frank császárság megszületéséig eltartott.

A klasszikus római világ

A klasszikus ókor jellegadó vonásai a Hellaszban alakultak ki a Kr.e. 5-4. században, majd a római birodalom keretében bontakoztak ki a maguk teljességében. A görög-római ókor tengerparti orientációjú városi civilizáció volt, amelynek gazdasági vérkeringését a Földközi-tenger kereskedelmi útvonalai biztosították. A hellenisztikus államok, majd a római császárság létrejöttével a városi önkormányzatok

görög poliszoktól származó hagyományai nagy birodalmak keretében éltek tovább. A római császárság a Kr.u. 2. században városi önkormányzatok hatalmas halmazaként fogható fel, ahol a központi hatalom irányító szerepköre legfeljebb a központi igazgatás csúcsán mutatkozott meg igazán.

A császárság idején a városok nem rendelkeztek a klasszikus kori Athénhez hasonló politikai önállósággal. Ekkor a város már nem tekinthető önmagát felfegyverző polgári közösségnek, de a polgárok helyi ügyeiket szabadon intézhették, ami fenntartotta és táplálta az önkormányzatiság illúzióját. A nagy keleti birodalmakhoz képest a római császárság a Kr.u. 2. század végéig magában foglalta a városi öngazgatás bizonyos elemeit. Róma a helyi eliteken keresztül kormányzott a provinciákban, és nem hozott létre nagy létszámú központi hivatalnokszerkezetet. Ennek köszönhető, hogy csak az adók csekély hányadát vonták el a helyi uralkodó rétegektől.

A római császárságot a kortársak a *pax Romana* ideális megvalósulási formájának tartották. A 60-80 millió lakost számláló birodalom nem rendelkezett nagy létszámú hadsereggel. A körülbelül 350-400 ezer fős haderő a korai császárság idején (*principátus*) képes volt biztosítani a határok védelmét. A meghódított tartományok *romanizációja* városok sorának alapításával járt együtt. A helyi arisztokrácia adományai és építkezései nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy virágzó városi civilizáció bontakozott ki a provinciákban. A római városok intézményei és középületei meglehetősen hasonlóak voltak a birodalom egész területén. A középkori városoktól eltérően a római birodalom városai nem váltak az ipar és a kézművesség központjaivá. A városi elitek leginkább a helyi földbirtokosok soraiból kerültek ki.

A császárkori római város kulturális szempontból a hellenisztikus műveltség örököse volt. A hellenisztikus kori poliszokban alakult ki a görög nevelés és műveltség kifejlett formája. A görög eszményeket a rómaiak saját képükre alakították. A császárkor idején a szónoki műveltség vált uralkodóvá. A retorikus kultúra elsajátítása azt a célt szolgálta, hogy megfelelő szónoki és íráskészségeket, valamint közös nyelvet és kulturális látókört teremtsen a birodalmi adminisztrációban illetve a városi közéletben hivatalokat betöltő tisztviselők számára. A római állam támogatásban részesítette az iskolákat. A városi középrétegek gyermekei számára az iskolai műveltség megszerzése a hivatali előrelépés egyik legfontosabb útjává vált. A késői antikvitás századaiban tipikus példának tekinthető, ahogy az észak-afrikai születésű Szent Ágoston szülei a Kr.u. 4. század második felében arra törekedtek, hogy kitaníttassák gyermeküket, mert tudták, hogy a retorikus műveltség a közigazgatási karrier biztos lehetőségét teremti meg a tehetséges ifjú számára. A provinciákban kiépülő iskolák vonzereje révén Róma meghatározó kulturális missziót töltött be a kontinentális Európában. A római birodalom vidéki városai a hellenisztikus kor óta kibontakozó görög művelődési és nevelési eszmények és intézmények kiteljesedésének tekinthetők.

A római császárság városainak ragyogó világa ellentmondásokat és gyengeségeket is rejtett magában. Az antikvitásban a város a helyi földbirtokos elit reprezentációjának a helyszíne volt. Az iparos és kereskedő civilizációt kialakító középkori városokhoz képest a római város nagyrészt nem termelő, hanem fogyasztó központnak tekinthető, ezért jóléte nagymértékben a környező vidék mezőgazdasági erőforrásaitól függött. A császárság első századaiban az európai provinciákban végbemenő romanizáció új termelési ismeretek elterjedésével járt, de ez leginkább extenzív növekedést jelentett és nem hatékonyabb eljárások alkalmazását. A római hódítás következtében több keleti eredetű gyümölcs termesztése terjedt el a nyugati provinciákban, de komolyabb agrotechnikai megújulásra nem került sor. Az antik városi civilizáció látványos eredményei ellenére a birodalom jóléte elsősorban a mezőgazdasági termelésen nyugodott, ahol sem a művelési technikákban, sem a munkaszervezet területén nem történt igazi előrelépés. Az egyéni érdekeltséget illetően a szabadabb státusú *colonusok* számának növekedése sem hozott érdemi változást. A római császárság gazdaságának nem voltak tartalékai, ami komolyabb külső katonai kihívás esetén veszélyes helyzetet eredményezhetett.

A városok a birodalmi központ és a helyi társadalmak közötti érzékeny egyensúly fontos színterét alkották. A Kr.u. 1-2. században még képesek voltak előmozdítani a tartományi elitek romanizációját, és önkormányzati intézményeik révén biztosították részvételüket a helyi kormányzásban. A decentralizált hatalmi szerkezetet csak addig lehetett fenntartani, amíg a birodalom megengedhette magának az alacsony szintű adóztatást, és a lokális vezető rétegeken keresztül történő közvetett kormányzást. Erőteljesebb katonai kihívások könnyen próbára teheték ezt a rendszert. A római császárság első századaiban veszélyes katonai fenyegetés csak elvétve jelent meg. Traianus császár (Kr.u. 98-117) dákok és párthusok ellen vívott háborúi jól érzékeltették, hogy a Kr.u. 2. század derekáig inkább a birodalom lépett fel támadóként. Első ízben Marcus Aurelius császár markomannokkal vívott háborúiban tűntek fel a határokon olyan ellenfelek, akiket csak hosszas harcok árán sikerült visszaverni.

A császári hadsereg gerincét a nehézfegyverzetű gyalogság (*légiók*) alkották, amelyek lovasalakulatokkal és speciális fegyvernemeket alkotó segédcsoportokkal egészültek ki. Kezdetben csak a határ menti provinciákban állomásoztak légiók, míg a belső tartományokban nem tartózkodtak katonai erők. A határvédelem egylépcsős védelmi rendszert alkotott, ami arra épült, hogy a hadsereg már a határon képes feltartóztatni és visszaverni a támadó ellenséget. A kitűnő birodalmi úthálózatnak köszönhetően a légiók gyorsan átcsoportosíthatók voltak - például Traianus a dák hadjáratához mintegy 100 000 katonát vont össze más provinciákból de semmiféle elképzelés nem volt arra vonatkozóan, hogy mit kell tenni, ha a birodalmat egyszerre több határszakaszon éri nagy erejű támadás. A belső tartományokban nem állomásozott olyan központi tartalék, amit a veszélyeztetett határszakaszra lehetett volna irányítani.

Válság és változás a Kr. u. 3. században

A határvédelem gyengésegei veszedelmes módon mutatkoztak meg a Kr.u. 230-as évektől, amikor a római birodalomnak egyszerre három határszakaszon kellett az addiginál nagyobb erejű ellenséggel megküzdenie. A keleti határokon a meggyengült párthus állam helyén kialakuló, erős központi hatalommal és agresszív hódító ideológiával rendelkező Szászánida újperzsa birodalom nehézlovassága megalázó vereségeket mért a római légiókra. A Rajna vidéke már Augustus korában a legveszélyeztetettebb határszakasznak számított. A Kr.u. 3. századtól egyre erősebbé vált a nyugati germánok rajnai *limesre* nehezedő nyomása. A keleti germán gótok az Al-Dunánál indítottak támadást. A birodalmi hadszervezet nem tudott megbirkózni a több helyen meginduló invázióval, és egyes tartományok hosszú éveken át az ellenség kezébe kerültek. A római állam válságát tovább mélyítette, hogy a külső katonai kihívásokkal egy időben belpolitikai anarchia lett úrrá a birodalomban. A Kr.u. 3. században huszonhat császár uralkodott ötven év alatt, s kevesen haltak meg közülük természetes halállal.

A politikai válság ereje és mélysége a birodalom védelmét minden más szempont elé helyező katonai reformereket állította előtérbe. A hatalmi szerkezet újragondolása és átépítése már a Kr.u. 260-270-es évektől rendkívüli intenzitással haladt előre. Az új kormányzat megnövelte a hadsereg létszámát és az adóterheket, valamint jelentékeny bürokráciát épített ki.

„A helyreállított római birodalom társadalma súlyos megrázkódtatáson ment keresztül, s vágyott a törvény és a rend visszatérésére. A 'reparatio' és a 'renovatio' voltak a kor kulcsszavai. Szó sem esett azonban arról, hogy a társadalom elszegényedett volna. A hadsereg és a birodalmi bürokrácia felduzzasztása ellenére a teljes adóteher csupán a mezőgazdasági felesleg tíz százalékára rúgott, ami nem haladta meg a paraszti közösségek többségének teherbíró képességét... Az igazi változást az jelentette, hogy a birodalom ettől kezdve másképp volt jelen az emberek életében. A helyi elitek elvesztették egyedülállóan kedvező helyzetüket, amelyen vagyonuk és társadalmi helyzetük alapult. A császári udvar lett a rang közvetlen és mindenhol jelenlévő forrása. Csak azok a városok prosperáltak, amelyek kormányzati központok maradtak. A Constantinus császár által 327-ben alapított Konstantinápoly egyenesen 'új Róma' volt, s ez a Róma, az 'uralkodó város' a birodalom keleti felében mindenütt éreztette jelenlétét. Minden provinciában egy 'metropolis', egy 'anyaváros' lett a vidék állandó fővárosa, beárnyékolva a többi települést. ”¹

A birodalom újjászervezetése elsősorban politikai és társadalmi téren vezetett komolyabb változásokhoz. A korai császárság idején jelentős szereppel rendelkező szenátori rend elvesztette hatalmi befolyását. Ez a hatalmas vagyonokkal rendelkező szűk vezető réteg a Kr.u. 1-2. században egyfajta birodalmi arisztokráciát alkotott, vezető politikai és katonai tisztségeket töltött be, és bizonyos esetekben képes volt beavatkozni a császárok kijelölésébe is. A szenátori rend világsképe és műveltsége kifejezte, s egyben biztosította a birodalom egységét. A Kr.u. 3. század háborúi során a császárok elsősorban az elit alsóbb rétegeire támaszkodtak, s a közigazgatásban és a hadseregben ezek jutottak vezető pozíciókhoz. A növekvő jelentőségű birodalmi katonai elit képviselőit a rómaiság értékei már jóval felszínesebben

hatották át, mint a szenátorokat. A szenátori rend ugyanakkor megőrizte óriási birtokait és jelentékeny vagyonát. A Kr.u. 4. század a hatalmas latifundiumok kialakulásának időszaka volt.

A másik fontos társadalmi változás a városok tehetős rétegeit érintette (*curialisok*), A Kr.u. 1-2. században a városi tisztségeket a curialis réteg képviselői töltötték be, akik vagyonukból sokat áldoztak a város szépítésére, gyarapítására. A Kr.u. 3. század után a városi elitek az egyre kíméletlenebb birodalmi adóbehajtás áldozataivá váltak. A városok vezetői vagyonukkal feleltek az adók beszedéséért, ami választott önkormányzati tisztségviselőkből a központi hatalom közegeivé változtatta őket. A terhes felelősség miatt a városi tisztségek egyre kevésbé voltak vonzóak, ami végül odáig fajult, hogy a császári hatalom kényszerrel nevezte ki a város leggazdagabb polgárait. Az öngazgató antik várost lassan elsorvasztotta a megerősödő birodalmi bürokrácia. A központi bürokrácia kiépítését és az adók elvonását a katonai védelem egyre gyarapodó költségei tették szükségessé.

A római birodalom gazdasági téren nem rendelkezett olyan megújulási lehetőségekkel, ami az adóztatás és a központi hatalom kiterjesztésének igazi alternatívája lett volna. A Kr.u. 3. századi válságra adott válasz az erőforrások olyan mértékű összpontosításával járt, ami erőteljesen módosította a társadalmi-politikai struktúrákat, és felszámolta a klasszikus ókor egyik legfontosabb jellegadó vonását, a városi autonómiákat. Ráadásul a katonaság vezetésében végbemenő változások a romanizáció folyamatával ellentétes irányba hatottak. Jelentékeny elmozdulás következett be az elitek belső szerkezetében. Ezen tényezők alapján állíthatjuk, hogy a Kr.u. 3. századi válság következtében a klasszikus antik civilizáció mélyreható átalakuláson ment keresztül, ami indokoltá teheti egy új korszak, a „kései antikvitás” fogalmának bevezetését. A nagy horderejű változások ellenére több vonatkozásban beszélhetünk folyamatosságról is. A késő római birodalom továbbra is tengerparti és városi jellegű civilizáció maradt, és gazdasági egységét, vérkeringését leginkább a Földközi-tenger kereskedelmi útvonalai biztosították. Kulturális szempontból a kései antikvitás egyértelműen megőrizte azt a műveltségeszményt, amit a szónoki iskolák a császárkor kezdetétől közvetítettek.

A reformok hatására a római birodalom határai a Kr.u. 280-as évekre ismét megszilárdultak. A megnövekedett létszámú hadseregben nagyobb szerepet kapott a perzsák és a barbárok ellen eredményesen használható lovasság. A tapasztalatoktól okulva a határvédelmi alakulatok mellett a birodalom belső területein elhelyezett központi elitalakulatokat szerveztek. A tehetséges katonacsászárok - Gallienus, Aurelianus és Diocletianus - helyreállították a birodalom területi egységét, és visszafoglalták az ellenség kezébe került tartományokat. Régi területek feladására csak kevésbé került sor. Kivételnek számít Dacia provincia, amit a határ lerövidítése miatt feladtak a római légiók. Ugyanakkor fokozódó mértékben alkalmazták a hadseregben barbárokat. A katonai sikerek megteremtették az alapot a római császárság Kr.u. 4. századi másodvirágzásához. A határok a népvándorlás Kr.u. 370-es években meginduló újabb hullámáig szilárdak maradtak.

A barbár világ

Róma északi hódításainak történelmi jelentősége.

Nagyobb történelmi távlatból tekintve úgy tűnik, hogy Róma kétes kimenetelű vállalkozásba kezdett, amikor mediterrán hatalmi bázisáról kiindulva az Alpoktól északra elterülő európai területek meghódítására tört. Azzal, hogy a Rajna és a Duna vonaláig terjesztette ki fennhatóságát, nehéz katonai kötelezettségek sorát vállalta magára, mert hatalmas szárazföldi térségeket kellett folyamatosan védelmeznie. A római állam területi súlypontja szempontjából a döntő változást Julius Caesar galliai hadjáratai jelentették. Gallia elfoglalásával Róma először vált nagy kiterjedésű szárazföldi területek birtokosává az európai kontinensen. A jeles ókortörténész Theodor Mommsen gondolatát idézve Caesar galliai hadjáratával vált lehetségessé, „*hogy van híd, amely összeköti a Hellas és Róma elmúlt dicsőségét a modern történelem merészebb alkotásaival, hogy Nyugat-Európa római és hogy germán Európa klasszikus, hogy Themistokles és Scipio nevének egészen más csengése van számunkra, mint Asokáénak és Salmanassárénak.*”²

Nyugat-Európa meghódításával Róma történelmi küldetése nem korlátozódott a *romanizáció* anyagi vívmányainak az elterjesztésére. A rómaiak az európai szellemi kultúra alapjául szolgáló klasszikus irodalmi és filozófiai örökséget is közvetítették, illetve az európai kultúra sajátjává tették. Hasonlóan fontos tény, hogy az első századokban a kereszténység terjedése is birodalmi keretek között ment végbe. Az egykori római provinciák és a barbárok által lakott területek társadalmi-kulturális sajátosságai még az ezredforduló keresztény Európájában is sokban különböztek egymástól. A római hódítás az európai nyelvek fejlődésére is nagy hatást gyakorolt. A romanizáció folyamata a meghódított területek nyelvének a visszaszorulásához vezetett a Kr.u. 4-5. századtól. Nyelvtörténetileg is érdekes jelenségnek számít, hogy Nyugat-Európában körülbelül akkor indult meg a vulgáris latinból az újlatin nyelvek kialakulása, amikor a népvándorlás következtében véget ért a római fennhatóság. A négy évszázadig tartó romanizáció következményei nem múltak el nyomtalanul, hanem az újlatin nyelvek megszületésével éltek tovább. Ebben a széles távlatban másodlagos jelentőségűvé válik, hogy Róma katonai sikerei nem voltak maradandóak. A római hadseregek a Kr.u. 3. századtól egyre nagyobb erőfeszítéssel tudták csak fenntartani a latin és a germán világ egyensúlyát. A Kr.u. 5. századi népvándorlás során a birodalom nyugati területei a barbár germánok uralma alá kerültek.

Róma a késő köztársaság korában találkozott először a germán veszéllyel. A germán törzsek széttelepülése Kr.e. 3-1. században Skandinávia és a német-lengyel síkság felől erősödő nyomást gyakorolt Nyugat- és Közép-Európa kelta népeire. A nyugati germán csoportok - a frankok és alemannok elődei - a Rajna felé nyomták a kelta törzseket, a keleti germánok pedig a Cseh-medence és a lengyel síkság felé törtek előre. A keleti germán népek - szkírek, vandálok, gótok - elérve a Fekete-tengertől északra húzódó sztyeppövezetet, elsajátították a pusztai nomád népek életmódjának egyes elemeit, valamint iráni hatásokat szívtak magukba. Amikor Kr.u. 3. században a keleti germánokhoz tartozó gótok az Al-Dunánál megtámadták a római *limest*, komoly veszélyt jelentettek a balkáni provinciákra. Keleti rokonaikhoz képest a nyugati

germánok sorsa még inkább összefonódott a római birodalommal. A nyugat felé nyomuló germán törzsek még Julius Caesar galliai hadjárataival egy időben jutottak el a Rajnához a Kr.e. 1. században. Azzal, hogy a rómaiak elfoglalták a kelták által lakott Galliát, négy évszázadra megállították a germán előretörést és hosszú időre stabilizálták a kelta-germán nyelvhatárt. A germánok csak Kr.u. 406-ban törték át véglegesen a birodalom rajnai határát, így a rómaiak által biztosított hosszú békeidőszak utat nyitott a kelta-római (*gallorómán*) civilizáció felvirágzásához, ami a nyugat-európai romanizáció egyik sajátos változatát képezte. A kelta kultúra tehát éppúgy beépült az európai civilizáció örökségébe, mint ahogy a germán törzsi hagyományok is a kora középkori Európa kovászává váltak a nyugat-római császárság bukása utáni századokban.

A kelta világ

A kelta kultúra a Kr.e. 1. évezredben bontakozott ki a mai Franciaország, Svájc, Ausztria, Németország, illetve az Ibériai-félsziget, a Brit-szigetek és Észak-Itália vidékein. Az ókori forrásokban említett gallok, britek egyaránt a kelta népcsoporthoz tartoztak. A római hódítás előtti évezredben az általuk létrehozott civilizáció meghatározta a Mediterráneumtól északra fekvő európai területek kulturális színvonalát. A jórészt kelta népességű Hallstatt és La Tène kultúrák a kontinentális Európa első vaskori kultúrái voltak. Kialakulásukkal a bronzkori Európa falusi társadalmihoz képest a földművelő-állattenyésztő osztálytól elkülönülő fegyveres harcos réteg jött létre. A kelták nevéhez a gazdasági életben is köthetők újítások. Ilyen volt a kerek eke vagy a szállításra alkalmazott hordók. A kelta korban létrejött városias települések - a magaslatokon épült, védelmi célokat, valamint gazdasági központként szolgáló *oppidumok* - az európai településhálózat fontos alaprétégét alkották.

A kelta területek már a római hódítás előtt élénk kereskedelmi kapcsolatban álltak a görög világgal. A görögök által alapított Massilia (Marseille) a Földközi-tenger Gallia felé nyíló kapuját jelentette. Amikor Julius Caesar megkezdte Gallia elfoglalását, a kelták mind a földművelést, mind a városiasodás kezdeteit illetően már fontos eredményeket értek el. A római hódítás előestéjén a kelták a „protocivilizáció” küszöbére jutottak el. A császárság korában meginduló romanizáció gyorsasága és sikere jelentős mértékben épülhetett ezekre az előzményekre. A kelta kultúra vívmányainak elismerése olyan nézetek alapjává is vált a modern francia történeti tudat egyik irányzata számára, amely jelentősen leértékelte a rómaiak szerepét az európai civilizáció kialakulásában. Eszerint a kelta és a görög kultúra szimbiózisa nagyszerű eredményeket hozhatott volna, de a római hódítás már a kezdeteknél derékba törte egy ilyen irányú fejlődés lehetőségét.

A kelták nagy része Kr.e. 200 és Kr.u. 100 között *„római uralom alá került, s a 4. század végére - a nyugati szigeteken élők kivételével - többé-kevésbé romanizálódtak, átvették a latin nyelvet, a római társadalmi-politikai intézményeket és kultúrát, majd a keresztény vallást is... Az 5. századra a kontinensen eltűntek a kelta nyelvek és intézmények. Britanniában azonban túl rövid volt a római uralom, ott a britek megőrizték kelta nyelvüket, szokásjogukat*

és hagyományukat. Az angolszász hódítók előtt az 5-6. században a kelta brit lakosság a sziget nyugati és északi részébe húzódott vissza, s Walesben, Cornwallban, Skóciában, Man szigetén, valamint a római uralom alá sohasem került Írországra a közép- és az újkorban is tovább éltek a kelta nyelvek és kultúrák. A kontinensen csak az 5-6. században a Brit-szigetéről Gallia nyugati félszigetére, Bretagne-be menekült bretonok beszélték kelta nyelvüket egészen a 20. századig... Az Európa nyugati végein tovább élő kelta nyelveken a középkorban gazdag szóbeli költészet és mondavilág élt, amelyet a 6. századtól kezdve kolostorokban írásba is foglaltak... A kelta mondakör a 12-13. századi európai irodalom egyik legkedveltebb témája lett: Arthur király és a kerekasztal lovagjai, a Grál keresése, Perceval - Parszifál, Trisztán és Izolda története.”³ A kelták európai kulturális örökséghez való fontos hozzájárulását jelentette még a kora középkori írás szerzetesség kialakulása.

A germán világ

A germán népcsoportok európai történelmi jelentősége a keltákét is felülmúlta. A germánok Skandinávia felől vándoroltak szét, és a legintenzívebben a rajnai határ mentén kerültek kapcsolatba a rómaiakkal. Caesar galliai hódításai a rómaiakat a Rajna túlsó oldalán élő germán törzsek szomszédaivá tették. A rómaiak a császárság kezdetétől gyakori háborúkat vívtak a germánokkal. A rajnai *limes* már Augustus korában a legveszélyeztetettebb határszakasznak számított. A germán határon nyolc légió állomásozott, ami Augustus hadseregének majdnem egyharmadát tette ki, míg más tartományokban csak egy-két légió tartózkodott. Ezekkel az erőkkel a rómaiak képesek voltak biztosítani a határok védelmét, de néha még így is érte őket megalázó vereség. A teutoburgi erdőben Arminius germánjai Varus római vezér három légióját mészárolták le. Augustus és környezete a germán ellenállás ereje miatt végül feladta azt az elképzelést, hogy a római hatalmat kiterjessze a Rajnán túli területekre. A császárság korában a fel-fellobbanó harcok ellenére a germánok élénk gazdasági kapcsolatban álltak a határos római provinciákkal.

A germánokról először apameiai Poszeidóniosz tett említést a Kr.e. 1. században. Iulius Caesar is írt róluk a gall háborúról szóló könyvében. A történészek számára legnagyobb jelentőségre Tacitus *Germania* című műve tett szert a Kr.u. 1. századi germán törzsek életmódjának és társadalmi viszonyainak ábrázolásával. A germán társadalom a szabad fegyverviselő férfiakon alapult, akik a közösség teljes jogú tagjai voltak. A közsabadok szükség esetén háborúztak környező ellenfeleikkel, míg béke idején családjukkal együtt művelték a közösségtől kapott földjüket és gondozták állataikat. A szabad férfiak részt vettek a népgyűlésen, ami megválasztotta a korlátozott hatalmú fejedelmet, szükség esetén a hadvezért és a bírakat. A népvándorlás kezdetekor a germánok a „törzsi demokrácia” keretei között éltek, bár a hagyományos vérségi kötelékek az előkelők körül kialakuló harcos kíséret létrejöttével már bomlásnak indultak. A sikeres előkelők köré szerveződő katonai kíséret a népvándorlás korában tett szert nagyobb jelentőségre. A germánok vallása jellegzetes sokistenhit volt. A főbb istenalakok leginkább az Izlandhoz kötődő verses és prózai *Eddá*ból ismerhetők meg, amelyek jóval később, Kr.u. 800 és 1250 között keletkeztek. Mivel az északi germánok csak később vették fel a kereszténységet, a pogány istenvilágot ábrázoló legtöbb forrás

náluk maradt fenn. A germán istenek - Odin, Loki és Thor - története az újkori német nemzettudat számára is fontossá váltak.

A rómaiak szemében az állattenyésztést és földművelést folytató, falvakban élő germánok éppúgy a barbár világhoz tartoztak, mint a Fekete-tengertől északra fekvő sztyeppövezet lovas nomád törzsszövetségei. Holott a római provinciák és a germán területek letelepült lakosságának az életmódja nem tért el jelentősen egymástól. Léteztek persze különbségek is a római és a germán világ között. A germánok, ahogy már az ókori szerzők is leírták, magasabbak, nagyobb termetűek voltak. A germánoknál még nem került sor a római provinciákat jellemző civilizációs vívmányok, az urbanizáció és az írásbeliség elterjedésére. A germán írásnak, az úgynevezett rúnáírásnak inkább kultikus jelentősége volt. A városi intézmények hiányát már a görögök is a barbárok egyik jellemző vonásának tartották. Ezek a különbségek a rómaiak számára elfedték azt a tényt, hogy a falusi letelepült életforma szempontjából a *limes* nem jelentett alapvető törésvonalat a kései antik Európában.

Ugyanakkor nagy eltérések voltak tapasztalhatók a germán törzsek és a Fekete-tengertől északra húzódó sztyeppövezet nomád népcsoportjai között. A nomádok vándorló nagyállattartó életmódja és hatalmas törzsszövetségei nemcsak a rómaiak, hanem a germánok számára is veszedelmes kihívást jelentettek. Ezek a népek rendkívül gyors helyváltoztatásra voltak képesek, ami félelmetessé tette őket a kortársak szemében. A sztyeppövezet népei között először a szkíták tettek szert nagy jelentőségre, akik a görög városállamokkal és az óperzsa birodalommal is kapcsolatba kerültek. Hérodotosz beszámolt Dareiosz perzsa uralkodó szkítákkal szembeni sikertelen hadjáratáról, ami csak néhány évtizeddel előzte meg a görög-perzsa háborúkat a Kr.e. 6-5. század fordulóján. Az Európa történetében feltűnő utolsó nomád nép a mongolok voltak a Kr.u. 13. században. Nyugat- és Közép-Európára gyakorolt hatásuk marginális jelentőségű maradt, de az orosz történelemre több évszázadon át meghatározó befolyást gyakoroltak.

Az ókort lezáró népvándorlások közül a hun birodalom felemelkedése tűnik a leglátványosabbnak. Európába érkezésük előtt a hunok valószínűleg harcokat vívtak a kínaiakkal, akik végül vereséget mértek rájuk. A hunok ezután nyugat felé indultak, és néhány évtized leforgása alatt már a Volga vidékén voltak. A Kr.u. 370-es években már képesek voltak befolyásolni az európai népmozgásokat. Kr.u. 376-378-ban a hunok elől hátrálva a nyugati gótok az Al-Dunánál a rómaiaktól kértek bebocsátást, ami elindította a nagy európai népvándorlás hullámait.

Népvándorlásnak nevezzük a Kr.u. 4-6. században a nomád és barbár népcsoportok észak-dél és kelet-nyugat irányú mozgásait Európában, amely elsősorban a római birodalom határait gyakorolt nyomást. A kelet-nyugat irányú mozgást a sztyepei nomád népek - főleg a hunok, majd a Kr.u. 6. században az avarok - idézték elő, míg az észak-dél irányú vándorlás mindenekelőtt a germánoknak köszönhető. A népvándorlás

akkor vált kritikussá a rómaiak számára, amikor a germánok Kr.u. 2-3. századtól megfigyelhető déli irányú mozgása a hunok előrenyomulása miatt sokkal erőteljesebb lett. A hunok Kr.u. 4. század végén rányomták a germánokat a római birodalom határait, amivel sorsdöntő események elindítóivá váltak. Az európai népvándorlás hullámaival egy időben a sztyeppei nomád népek mozgása az eurázsiai térség egészében felerősödött. A heftalita hunok a Szászánida Iránba is behatoltak és hasonló helyzet alakult ki az indiai szubkontinens északi határain. A globális történelemszemlélet kedvelői számára az ókori világ vége - amit meggyorsított a nomád törzsek nagy eurázsiai birodalmak elleni támadása - nemcsak Európában, hanem Ázsiában is értelmezhető jelenség.

A római csapatok gótoktól és hunoktól Kr.u. 378-ban elszenvedett veresége a balkáni Hadrianapolisznál lezárta a római birodalom Kr.u. 4. századi másodvirágzását. A rövid nyugalmi időszak után a Kr.u. 4-5. század fordulójától a rómaiaknak népmozgások folyamatos hullámaival kellett megbirkózniuk, ami egy évszázad leforgása alatt a nyugat-római birodalom megszűnéséhez vezetett. A népvándorlás nemcsak a római császárságra nézve járt veszedelmes következményekkel, hanem Európa nyelvi-etnikai térképét is nagymértékben átalakította. Ebben a politikai, társadalmi és etnikai keretben került sor a kereszténység elterjedésére.

A kereszténység a kései antikvitás világában

A korai kereszténység

Jézus Krisztus, mint történelmi személy

A keresztény ókor és a középkor feltétlen hiten alapuló Jézus-képéhez viszonyítva a felvilágosult tudomány és történelmi kritika újkori képviselői - Reimarus, Strauss, Baur, Bauer - arra törekedtek, hogy bebizonyítsák a történelmi Jézus életének ellentmondásait. A felvilágosodás korában Jézust Szókratészhoz hasonlóan az emberiség nagy tanítójaként mutatták be, de nem ismerték el, mint Isten Fiát és Megváltót. Később az összehasonlító vallástudomány előszeretettel vont párhuzamot Jézus alakja és a különböző nyugat-ázsiai misztériumvallások alapítói között. A Mithrasz napistennel, vagy a meghaló és feltámadó istenségekkel való összehasonlítások is a párhuzamkeresés tárgyát képezték. Ezek az értelmezési kísérletek egyaránt azt akarták bizonyítani, hogy a Jézus-jelenségben más vallásokhoz képest nincs semmi különleges egyediség vagy természetfölötti többlet. A keresztény vallás alapítójának élete és tevékenysége összhangba hozható a racionális vallástudomány és a történelmi kritika értelmezési kísérleteivel.

Több újkori protestáns irányzat is abból indult ki, hogy a hit Krisztusa és a történelmi Jézus között jelentős eltérések lehetnek. A protestánsokhoz képest a katolikus tanítás változatlanul hirdette, hogy a hit és a történelem Krisztusát nem lehet egymással szembeállítani, és a történelmi Jézus alakjából bontakozott ki az első keresztény közösségek Krisztusba vetett hite. A katolikus bibliakritika - hitre gyakorolt esetleges romboló következményei miatt - egy ideig távolságtartóan viselkedett a történelmi módszerrel szemben, és

csak a II. vatikáni zsinat után váltak igazán elterjedtté a történeti módszer lehetőségeivel is élő egzegetikai kutatások. A mai katolikus *egzegézis* feltételezi a történeti Jézus és a hit Krisztusa közötti összhang lehetőségét, amit a történeti módszer sokoldalú lehetőségeinek érvényesítésével kísérel meg bemutatni.

A történettudomány számára ma már nem kérdéses, hogy Jézus Krisztus történeti személy volt. A klasszikus történelem forrásai is egyértelmű tanúságot tesznek róla. A római történetírók közül Tacitus, újabb Plinius és Suetonius utalásai, valamint a zsidó Josephus Flavius bizonyítják minden kétséget kizáróan Jézus személyének valóságát. Jézus születésének és halálának pontos dátuma azonban számos vita tárgyát képezte. Amikor a Kr.u. 6. században egy itáliai apát, Dionüsziosz Exiguus megkísérelte a julianusi naptárt a keresztény időszámítással összhangba hozni, egy-két évvel elszámolta magát. Ezért Jézus körülbelül négy évvel korábban született, mint ahogy időszámításunk megemlékezik róla. Keresztelő Szent János 28-ban keresztelte meg a Jordánban, és 30 tavaszán feszítették keresztre.

Jézus Krisztus Nagy Heródes halála előtt körülbelül egy évvel született a Jeruzsálemhez közeli Betlehemben. Az evangéliumok tanúsága szerint édesanyja Mária volt, és közvetlen környezete úgy vélte, hogy apja az ácsmester József. Jézus Názáretben nevelkedett, de gyermekkoráról nincsenek történetileg hiteles adataink. Harmincéves korában felkereste Keresztelő Jánost, és arra kérte, hogy végezze el rajta a lélek megtisztulásához szükséges jelképes alámerítést a Jordánban. A korabeli zsidóságban széleskörűen elterjedt szokás vált később a keresztény egyházban a keresztelési szertartás alapjává. Keresztelő Jánossal való találkozása után Jézus három éven át nyilvános tevékenységet folytatott. Megjelent a zsinagógák istentiszteletein, tanította a köré gyűlő embereket és tanítványokat választott maga mellé.

Jézus tanítása egyértelműen megkülönböztethető a korabeli vallási irányzatokban megfogalmazódó nézetektől. A farizeusok túlzott törvénytiszteletét elvetette, bár általában véve nem állt szemben a farizeusi irányzattal. A bibliakritika szerint a farizeusokkal kapcsolatos éles szavai inkább az ősegyház korából származó betoldásoknak tekinthetők, amit az első keresztények és a farizeusok között megromló viszony magyaráz meg. Jézus nem azonosult a szadduceusok vallási konzervativizmusával és politikai megalkuvásával, de elvetette a zelóták Róma-ellenes akciókban kifejeződő politikai aktivizmusát is. Nem tartozott az esszénus közösséghez sem, amelynek egyes nézetei és Jézus tanításai között hasonlóságok fedezhetők fel. Amikor a második világháború után felfedezték az esszénus csoport életét és tanításait tartalmazó holt-tengeri tekerceseket, számos kutató reménykedett abban, hogy végre a „történeti Jézus” nyomára jutnak. Egyesek megkísérelték az esszénus közösség alapítójának alakját Jézus személyével azonosítani. Tartósabb életű feltételezések szerint Keresztelő János valamiféle kapcsolatban lehetett az esszénusokkal. Napjainkban a bibliatudomány elvetette a kereszténység legkorábbi formáját az esszénusokból levezető feltételezéseket. Az esszénusok tanításai ugyan kétségtelenül mutatnak

hasonlóságokat a kereszténységgel, de legalább annyi eltéréssel is találkozhatunk. Jézus szeretetparancsával például éles ellentétben áll az a gyűlölet, ahogyan az esszénusok ellenfeleiket kezelték.

Az evangéliumok szerint Jézus csodákat is tett, ami annak bizonyítéka volt, hogy valóban ő a Messiás. Sokan szerették és tisztelték, és egyre hatalmasabb tömeg szerzett tudomást gyógyításairól, de nem igazán értették meg tanításait. Jézus Galileában, Júdeában és a Jordánon túl Isten „örömhírét” hirdette: „*Beteljesedett az idő és már közel van az Isten országa.*”⁴ Növekvő népszerűsége aggodalmat keltett a zsidó főtanács (*szanhedrin*) vezetőiben, akik jeruzsálemi bevonulása után Júdás árulása révén kihasználták, hogy csak kevés híve van mellette, és elfogatták. A vádak között vallási és politikai természetű érvek egyaránt szerepeltek. Hogy a názareti ács messiási szerepben lépett fel, éppúgy botrányos volt a zsidó vallási vezetők előtt, mint ahogy az óvatos *szanhedrin* mindenfajta népi megmozdulástól tartott, ami kiválthatja a zelóták merényleteitől feszült római hatóságok megtorlását. A főtanács kérésére Pontius Pilátus procurator kivégeztette Jézust a Golgota hegyen a zsidó húsvét előtti napon. Mint kivégzési módszert valószínűleg a perzsák alkalmazták először a keresztre feszítést, de néhány évtizeddel Jézus Krisztus születése előtt a Spartacus-féle rabszolgázadás leverésekor a rómaiak is tömegével feszítettek keresztre elfogott rabszolgákat. Jézus tanítványai, akik a korabeli zsidó gondolkodás jegyében hitték, hogy a Messiás hatalomban és dicsőségben jön el, maguk is botrányosnak és érthetetlennek találták halálát és szétszóródtak. Húsvét vasárnap hajnalán asszonyok keresték fel Jézus sírját, de üresen találták a sziklakamrát. Ami ezután történt, arra már csak a hit adhat magyarázatot. Vallomásaik szerint az apostolok többször találkoztak a feltámadott Jézussal, akinek megdicsőült testét azonosnak hitték a kereszthalált elszenvedett testtel. A rendkívüli találkozások hatására az imént még megzavarodott tanítványok a Pünkösdig tartó ötven nap alatt olyan szilárd hittel rendelkező férfiakká változtak, akiknek egész életét a keresztény hit terjesztése töltötte be, és akik meggyőződésükért megalkuvások nélkül vállalták a mártíromságot, amit történeti források is alátámasztanak.

A keresztény hit egyedisége

A Jézus Krisztus életére vonatkozó történeti bizonyítékok alapján nem lehet megmagyarázni a kereszténység sikereit. A hívő számára nyilván elsődlegesen az isteni kegyelem indokolja a kereszténység terjedését, míg a nem hívők fontos szerepet tulajdonítanak a történeti-társadalmi magyarázatoknak. A történeti természetű érvek ugyanakkor a hívő számára is hozzásegíthetnek a valóság jobb megismeréséhez, másfelől belesimulhatnak az isteni gondviselés szándékaiba is. A történelmi múlt értelmezése során mindig jelentős különbségekhez vezet, hogy a hit fényénél, vagy attól eltekintve vizsgáljuk-e meg a történeti bizonyítékokat. Például abból az egyszerű tényből, hogy Jézus keresztre feszítése utáni vasárnap reggelén a sír üres volt, a hívő egészen más következtetést von le, mint a nem hívő. Az üres sír a hívő ember számára Krisztus feltámadásának bizonyítéka, míg azok, akik nem hisznek, akár azt is mondhatják, hogy valaki ellopta a holttestet. Mindenesetre a kereszténység sikereinek magyarázatánál a hívő számára éppúgy fontos lehet, hogy történeti magyarázatokkal is alátámassza ismereteit, mint ahogy a nem hívők

gondolkodásmódját is árnyaltabbá teszi, ha a „külsődleges” társadalmi indokokon túllépve megkísérlik „belülről” is megérteni a keresztény tanítást.

A történeti magyarázatokon túl érdemes hangsúlyozni azt is, hogy a keresztény hit minden korábbi filozófiát és vallást meghaladó módon teljesítette be az emberi lény legmélyebb vágyait és várakozásait. Ha az ember lényegénél fogva transzcendenciára nyitott lény, úgy mindenképpen az Abszolútummal való találkozásra törekszik. A Megtestesülés révén emberré vált Isten jelenlétével ez minden képzeletet meghaladó módon vált lehetségessé. A kereszténység egyedülálló módon őrizte meg a zsidó monoteizmust, ugyanakkor Jézus eljövetele révén Isten belépett a világba, megtapasztalhatóvá és közvetlenül jelenvalóvá vált. A transzcendenciának és az immanenciának az egyidejű megvalósulása biztosította a kereszténység kivételes helyét az emberiség vallásai között. Jézus közvetítő szerepe az Atya felé, a bűntől való megtisztulás esélye, valamint az Istennel való egység és közösség megteremtése, s az egyházban megvalósuló szeretetközösség együttesen magyarázzák az ember alapvető kérdéseire adott keresztény válasz egyedülálló erejét. Az Isten szeretetként való megtapasztalása a lét és az élet egészére kimondott „igenné” vált a keresztény közösségekben. Az elkövetkező századokban ennek az „igennek” a hiteles felmutatása lett kereszténység legfőbb vonzereje.

„A kereszténység lényege kezdettől fogva 'útként', pontosabban az üdvösség Útjaként fogalmazódott meg. Az Út kiindulópontja az apostoli közösség ihletett tanúságtétele a názareti Jézusról, aki meghalt és feltámadt, akit Isten Fiának vallanak, s aki az emberek egyedüli közvetítője: negatív szempontból a bűnbocsánat révén, pozitív szempontból azzal, hogy megnyitja az Istennel való egyesülés útját, a tanúságtételt a hit fogadja be, amelyet ugyanígy ajándéknak tekintenek, s amely a szabaddá tevő Istentől származik, e hit sajátos, egyszerre lelki és rituális istentiszteletben fejeződik ki: a keresztények általa kapcsolódnak Krisztus közvetítő művéhez, az utóbbit a szent írások világítják meg, folytonosan megújuló értelmezésük azt hirdeti, amit a szentségben megünnepelnek, a mindennapi életben e hit megmutatkozásának helye a testvéri szeretet, amely a bölcsesség és az etika valamennyi formájára rányomja bélyegét, e hit végül várakozás Krisztus újra eljövetelére s az egy Istennel való végleges újraegyesülésre: ő az emberi vágyakozás végcélja.”⁵

Hit és kultúra - az evangélium inkulturációja

Nyilvános tevékenysége során Jézus Krisztus tanítványokat vett maga mellé. Közülük a tizenkét apostol alkotta a későbbi egyház magját. Jézus az „örömhír” terjesztésével bízta meg az apostolokat. *„Menjetez tehát, tegyétek tanítványommá mind a népeket! Kereszteljétek meg őket az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevére, és tanítsátok meg őket mindannak a megtartására, amit parancsoltam nektek.”⁶* A feltámadás után ötven nappal az apostolok végérvényesen küldetésük tudatára ébredtek, és a Szentlélek pünkösdi kiáradását a keresztények manapság is az egyház születésnapjaként ünneplik. Az evangélium hirdetésére szóló parancs kezdettől fogva meghatározta a keresztény egyház történetét. A zsidóságtól és a hinduizmustól eltérően - az iszlámhoz hasonlóan - a kereszténység térítő vallás. Létrejötté után néhány évtizeddel belépett a görög-római világba, majd további kultúrákkal került érintkezésbe. A zsidó környezetben kialakuló

kereszténységnek választ kellett találnia arra, hogy a hit legfontosabb tanításain túl milyen mértékben várja el más népektől és kultúráktól a zsidósághoz kötődő vallási előírások teljesítését.

A hit és a kultúra viszonyát illetően a keresztény missziók az őskeresztény egyház kora óta hatalmas mennyiségű tapasztalatot halmoztak fel. Az evangélium különféle kultúrákba történő „begyökereztetése” többféle módon képzelhető el. A kereszténység és a kultúrák között több ízben került sor összeütközésre, de a térítés mégis nagyjából fokozatos „inkulturációt” jelentett. A keresztény üzenet közvetítése általában a helyi kultúrák valódi értékeinek tiszteletben tartása mellett történt. A keresztények az „örömhír” lényegét akarták megismertetni, és arra törekedtek, hogy az evangélium fényénél bekövetkezzen a kultúrák lényegi átalakulása.

A keresztény misszió első sikerei nagymértékben hozzájárultak a hit és a kultúra megkülönböztetéséhez. Az antik világban a vallási kultusz szoros szálakkal kötődött a politikai közösséghez. A görög és a római vallás nem is értelmezhető a kultusz állami keretei nélkül. Az univerzális küldetéssel rendelkező kereszténység számára viszont a politikai-állami keretek viszonylagossá váltak. A térítés során a keresztényeknek a különböző kultúrákkal való találkozás során felmerülő problémákra is választ kellett adniuk. Legfőképpen el kellett gondolkodniuk azon, milyen elemek tekinthetők a keresztény üzenet lényeges és változatlan tartalmának, és melyek azok, amelyek az egyes kultúrákban végzett térítő munka során eltérő módon kerülhetnek kifejtésre.

A keresztény evangelizáció a hit és a kultúra közötti különbség fokozatos tisztázódásához vezetett. Ez tette lehetővé a vérségi alapon szerveződő és egymáshoz exkluzív módon viszonyuló pogány testvériségek és vallásos asztalközösségek felbomlását a késő antik városokban. Az „egyéni” és az „univerzális” fogalmainak lassú előtérbe kerülése a modern társadalom későbbi kialakulásának nélkülözhetetlen kiindulópontját alkotta. A hit és a kultúra közötti különbségtételt később a megújuló 20. századi skolasztika is felhasználta, amikor a kultúrát a természetes rend, a hitet a természetfeletti rend részeként értelmezte. Eszerint a keresztény hit mindig túlmutat az evilági szférán, és befogadását a kultúrában rejlő természetes értékek előkészíthetik, de nem határozhatják meg. A hit és a kultúra szétválasztását illetően a korai kereszténységben még csíraformában előtűnő jelenségről van szó, aminek elméleti reflexiójára csak a modern teológiában került sor. Az őskeresztény egyház számára a zsidó környezet kezdetben természetes kulturális közeget jelentett, majd a hellén kultúra keretei között kellett kifejteni a hit változatlan lényegét. Létfonosságának bizonyult, hogy a keresztények mind a zsidó, mind a hellén világgal megtalálják a helyes viszonyt.

A kereszténység zsidó gyökerei

A kereszténység először a zsidóság sorai között terjedt el. A zsidókeresztények szerint Jézus Krisztus eljövetele az isteni kinyilatkoztatás felülmúlhatatlan beteljesedését jelentette. A názáreti Jézusba vetett hit kialakulása nem járt együtt az ószövetségi istenkép régóta kialakult vonásainak elhalványulásával. A

zsidókeresztények számára Isten a történelem ura, aki szabadító tetteivel többször is megmentette népét, valamint Ábrahámmal és Mózesrel kötött szövetségével több ízben megerősítette, hogy Izraelt tartja választott népének. A zsidó nép kiválasztása nem érdemein alapult, hanem Isten szuverén döntésén. Isten azért választotta ki a zsidókat, hogy általuk nyerjen áldást a Föld összes népe. Az első zsidókeresztények úgy vélték, hogy Jézus személyében a várva várt Messiás jött el, akinek halálában és feltámadásában a próféták jövendölései igazolódtak.

A bibliai örökség részét képezte Istennek a világ teremtőjeként való bemutatása is, ami a babiloni fogság után vált végérvényesen az ószövetségi tanítás részévé. Isten a világot nem valamiféle kaotikus ösanyagból hozta létre, hanem teremtő szava által. A teremtett világ egyértelműen Isten alkotása. A Teremtő messze meghaladja teremtményeit, és a legkevésbé sem keverhető össze velük. Továbbá a teremtett világ szépsége és jósága a Teremtő nagyságának bizonyítéka. Az ószövetségi gondolkodás örököseként a kereszténység mindig elutasította azokat a vallási nézeteket, amelyek szembefordították egymással Istent és a világot, s az istenséggel szemben rossznak vagy bűnösnek tartották teremtményi létet. Tehát Isten nemcsak a történelem ura és a szövetség Istene, hanem a Teremtő is, aki az egész világ jóságáról, szépségéről és rendjéről gondoskodik.

A kereszténység megörökölte a zsidó istentisztelet bizonyos formáit is. A zsidók *„ragaszkodtak saját hitükhöz és szokásaikhoz - minden szombaton összegyűltek, zoltárokat mondtak, és felolvastak a Szentírásból, majd szövegmagyarázó prédikáció és imák következtek. A Latin Breviárium... használói sok szempontból ennek az istentiszteleti formának az örökösei.”*⁷ A keresztény istentiszteleten túl az európai művelődésre és iskolai nevelésre felbecsülhetetlen hatást gyakorolt ez az olvasásközpontú szövegmagyarázó kultúra.

A bibliai örökségnek és az ószövetségi hagyománynak ezeket a fontos alaprtegeit a görög-római világban elterjedő kereszténység mindvégig megőrizte. Azokat a vallási irányzatokat, amelyek megkísérelték a keresztény egyházat a zsidó gyökerektől elszakítani, később habozás nélkül eretneknek nyilvánították. A választott népet megszabadító és a világot teremtő Istenről szóló tanítás a keresztények számára is döntő jelentőségű maradt. Az első századokban a hellenizáló eretnek irányzatok nyomása ellenére sem szakítottak a keresztények az *Ószövetséggel*, amit mindig is az *Újszövetség* vallási előképeként értelmeztek. Szemben az iszlámmal, ahol a *Korán* felülírta - éppen ezért feleslegessé tette - az *Ószövetséget*, a kereszténység mindvégig szent szöveggként olvasta az ótestamentumi könyveket.

A keresztények és a zsidó diaszpóra

A kereszténység terjedésében kezdetben nagy szerepet játszottak a Földközi-tenger keleti medencéjében található zsidó diaszpórák. Jézus korában a zsidóság többsége már diaszpórában élt, ami a görög kultúrával és a római államhatalommal való együttélést illetően számos kérdést vetett fel. A római hatóságok végül elfogadták, hogy a zsidók nem vesznek részt a császárkultuszban, de a jeruzsálemi templomban áldozatot

mutatnak be a császárért. A kizárólagosságot hirdető zsidó egyistenhitet az antik világban, ahol a vallási kultusz egyben politikai cselekménynek számított, társadalomellenesnek tartották, és furcsállták a zsidó monoteizmus megalkudni nem akaró következetességét. A görögök és a rómaiak számára érthetetlen volt, hogy a zsidók miért nem fogadják el isteneiket, holott ők hajlandók volnának tisztelni Jahvét, mint az egyik istent a számos közül.

A zsidóság egyes csoportjai nem voltak mereven elutasítóak a görög-római világgal szemben. Az Alexandriában élő nagy lélekszámú és gazdag zsidó diaszpóra például erőteljesen hellenizálódott. Nem véletlen, hogy az *Ószövetség* görögre fordítása is itt született meg. A *Septuaginta* létrejöttét a konzervatív zsidó körök határozottan elítélték, ami jól mutatta a hellenisztikus kultúrával kapcsolatos fenntartásokat. Sokatmondó tény, hogy Jézus születése körüli időkben a hellenisztikus Egyiptomban felszentelt zsidó templomot és a körülötte kialakult kultuszt a konzervatív jeruzsálemi körök elutasították.

A zsidók ugyanakkor nem voltak elutasítóak azokkal a nem zsidó születésűekkel szemben, akik érdeklődésüket fejezték ki vallásuk iránt. Nemcsak a hellén kulturális környezet fejtett ki erős vonzó hatást a zsidóság felé, hanem ellentétes irányú hatással is találkozunk. A görögök és a rómaiak ugyan ellenszenvesnek tartottak egyes zsidó szokásokat (mint a körülmetélést) és megvetették az ószövetségi könyvek furcsa stílusát, de tisztelettel viszonyultak a zsidó családi erkölcs tisztaságához és szent könyveik ősiségéhez. A zsidó közösségek összetartóak voltak és tagjaik egymás iránti szolidaritása a kortársak számára is feltűnt. A diaszpóra sok zsinagógája körül hívő pogányok csoportjai jöttek létre, akik közel kerültek a zsidó egyistenhit elfogadásához. A kereszténység korai elterjedésében nagy szerepet játszottak ezek a zsidó monoteizmusra nyitott, ugyanakkor a konzervatív vallási előírások által kevésbé érintett csoportok, akik egyfajta összekötő kapcsot képeztek a hellenisztikus világ felé.

Pál apostol missziójának következményei

A kereszténység sorsa szempontjából az igazi fordulatot Pál apostol térítő útjai jelentették. Szent Pál indította útjára a pogánymissziót, amelynek eredményeként néhány évtized alatt népes keresztény közösségek jöttek létre a Földközi-tenger keleti medencéjében. A görög nyelvű lakosság megtérése felszínre hozta a zsidó vallási előírások alkalmazásának kérdését. Egyre többen voltak olyanok, akiknek a zsidó vallás rítusaihoz semmi közük nem volt, és mégis keresztényekké váltak. A Kr.u. 49-ben Jeruzsálemben megtartott apostoli zsinaton az ősegyház vezetői úgy döntöttek, hogy pogányokból megtért keresztények esetében nem várják el a mózesi törvény rituális előírásainak megtartását - például a körülmetélést -, de a szigorú monoteizmus jegyében nekik is tartózkodniuk kell a bálványimádástól és nem szabad házasságon kívüli kapcsolatot fenntartaniuk.

Az apostoli zsinat döntései következtében a pogányok megtérése elől elhárultak az akadályok. Szent Pál rendkívüli személyisége különösen alkalmas volt arra, hogy a pogányok közé elvigye az evangéliumot. Pál

apostol a kis-ázsiai Tarszosz városában született, ahol hellenisztikus hatások érvényesültek. Maga is elsajátította a farizeusok rabbinikus műveltségét, és a damaszkuszi úton bekövetkezett fordulatig Krisztus követőinek elszánt üldözője volt. Megtérése után a hellenizmus kultúrájából és a rabbinizmusból származó dialektikus vitakészségét, különleges akaraterejét és kimeríthetetlen szeretetét a keresztény hit terjesztésére fordította. Pál először a zsinagógákban hirdette az evangéliumot, de innen távozásra kényszerítették, ezért a pogányok között folytatta térítő munkáját. Rabbinikus kultúrája révén nagyhatású és közérthető érvrendszert fogalmazott meg a megtérők számára: „*a farizeusok törvényei túlhaladtak (de nem a tízparancsolat!), az üdvösség egyedül a bűnök miatt keresztre feszített és a kereszten meghalt, majd a sziklasírból feltámadt Jézus Krisztusba vetett hittől függ.*”⁸ Pál érvelése az isteni kegyelem feltétlen voltát hangsúlyozta, ezért gyakorolhatott meghatározó befolyást a reformáció előestéjén Lutherre, aki a páli levelek olvasása közben jutott el a kegyelem szerepének (*sola gratia*) felértékeléséhez.

Az evangélium inkulturációja szempontjából „*Pál sikerének... legfőbb oka, hogy kivételesen sokoldalú volt, és kiválóan tudott alkalmazkodni hallgatóságának helyzetéhez: a palesztinai evangéliumot nagy tehetséggel fordította le a görög világ számára érthető nyelvre... Pál megértette, hogy a görög világ megtérítésében a közelgő világvége tana inkább hátrány mint előny, mivel a görögök elméleti érdeklődését inkább a dolgok kezdete foglalkoztatta. Ezért arról, hogy Krisztus a végcél, arra helyezte a hangsúlyt, hogy Krisztus Istennek a teremtésben megnyilvánuló, öröktől fogva létező bölcsessége, az az immanens erő, amely megakadályozza a sokszínű és összetett világegyetem széthullását.*”⁹

Az athéni Areioszpagoszon mondott beszédében Pál úgy fogalmazott, hogy „*az athéniak megismerték isteneik tökéletlenségét, hiszen oltárt emeltek az 'ismeretlen Istennek' is. Ez az ismeretlen Isten, melyről Pál apostol prédikál nem Ábrahám, Izsák és Jákób Istene, hanem az egész földet teremtő Isten, aki mint egyetlen Isten, az emberiség egységének jelképe is, kétségtelen, hogy ez az Isten a teremtő Isten, az égnek és földnek Ura, aki megteremtette a világot és mindazt, ami benne van... Ám Pál apostol ez Istent nem abban a feltétlen és áthidalhatatlan transcendenciában mutatja meg, mint ahogy az Ószövetség, hanem a sztoikusok pantheizmusával, a görögség immanens felfogásával és mítoszával keres kapcsolatot, mert hisz 'ő benne élünk, mozgunk és vagyunk'. Nem az ószövetség prófétáit idézi, hanem egy görög író Aratust, aki azt mondta: 'Mivel hogy azért az Istennek nemzetsége vagyunk...' Ezzel a felismeréssel, hogy nemcsak teremtett lények vagyunk, hanem isteni lényegűek is, kapcsolatot talál Isten emberré levésének titkához...*”¹⁰

A kereszténység és az antik filozófiai gondolkodás közötti egyezésekre utaló Pál apostol evangelizációs tevékenységét minden későbbi inkulturáció ősmintájaként szokás számon tartani.

Az őskeresztény egyház

Az első keresztény közösségek belső életéről kevés adattal rendelkezünk. Jézus egyértelmű missziós parancsot adott az apostoloknak, de arról nem nyilatkozott, hogyan képzei el a létrejövő közösségek felépítését. Az egyház kialakulásával felmerülő problémákat az apostoloknak, majd a püspököknek kellett megoldaniuk. A korai keresztény közösségeket már bizonyos istentiszteleti és egyházfegyelmi rend

jellemezte. Az *eucharisziát* magánházaknál közösen ünnepelték meg, A legkorábbi időktől létezett a lelki és tanítói „hivatal” valamilyen formája, ami az apostolok tekintélyéből eredt. Mivel az apostolok magától Krisztustól kapták megbízásukat, ők is kézzel átadták a lelki és egyházi küldetésre való felhatalmazást segítőknek. Tehát az apostoli utódlás (*successio apostolica*) elve kezdettől fogva nyomon követhető, s az első keresztény közösségek a vezetői tekintélyt sem nélkülözték. A korai egyházban nagy szerepe volt a különféle karizmáknak. A közösség rendje és a lelki adományok különféle formái egyensúlyban voltak egymással. Az őskeresztény csoportok közös életéből nem következett az egyéni tulajdon teljes megszűnése, de a közösség tagjai cselekvő módon és érdemi áldozatokkal segítették egymást.

Az első nagyobb keresztény közösségek a Földközi-tenger keleti medencéjében jöttek létre. Kezdetben a jeruzsálemi ősegyház volt a zsidókereszténység legfontosabb központja. A római birodalom harmadik legnagyobb városa, Antiochia is a kereszténység jelentős korai központjává vált. Pál térítő útjainak következtében keresztény közösségek jöttek létre Hellasz városaiban (Korinthosban, Epheszosban). Krisztus halála után néhány évtizeddel a keresztény egyház vezetői már nyugatra tekintettek. Szimbolikus jelentőségű tény, hogy a Néró-féle keresztényüldözés idején Péter és Pál apostolok Rómában szenvedtek mártírhalált. Mivel maga Jézus Krisztus bízta meg Pétert az apostolok közösségének vezetésével, különös fontossága volt annak, hogy Linus római püspök Péter közvetlen utóda volt. Az apostoli utódlás elve kezdettől fogva érvényesült a római egyházban.

Róma tekintélyének jellege a későbbiekben sokat vitatott kérdéssé vált. Az újkori nemzeti történetírások és a protestáns egyháztörténet számára Róma primátusa mindenekelőtt politikai-hatalmi kérdésként fogalmazódott meg. Bár az egyházalapítás korából származó hiteles dokumentumokkal nem lehet igazolni az elmúlt mintegy ezer évben kialakult hierarchikus egyházi struktúrákat, mégis a legkorábbi időktől kétségtelennek látszik a római egyház kivételes szerepe. Róma tekintélye ellenére a helyi egyházak még sokáig nagy önállósággal működtek. Az első századokban a keresztény egyházak általában véve ismerték és elfogadták a vezetői tekintélyt, de azt a többi egyház vezetőivel megosztva gyakorolták. Az óskeresztény egyházban is mindvégig érvényesült a vezetői kollegialitás gondolata, ami indokolja, hogy a zsinatok váltak az első századok legfontosabb egyházi testületeivé. A keresztény egyháztörténelem első évezredében a helyi egyházak széles önállósággal intézték ügyeiket, és csak az ezredforduló után erősödött meg a hatáskörök központosítása a katolikus egyházban.

A kereszténység nyugati irányú terjeszkedése nagyjából egybeesett a zsidókeresztény csoportok fokozatos eltorzulásával. A zsidókeresztény közösségek kezdettől fogva ellenséges környezetben tevékenykedtek. A jeruzsálemi ősegyház vezetője, a nagy tekintélyű Jakab apostol is mártíromságot szenvedett, ami a keresztényekkel szemben megértőbb zsidók rosszsallását is kiváltotta. A zsidókeresztények és a zsidó vallás vezetői között erősödő szembenállást úgy tűnik, nem lehetett elkerülni. A zsidókeresztények végül

kudarcot vallottak a zsidóság megtérítésében. Figyelemre méltó tény, hogy Kr.u. 85 körül a zsinagógai liturgia a keresztényeket elítélő átokkal egészült ki. A pogány misszió sikere is rontotta a zsidó keresztények helyzetét. A pogánykeresztények Jeruzsálem rómaiak általi lerombolását Kr.u. 70-ben Jézus megfeszítéséért járó isteni büntetésnek vélték, és a zsidóságot általában véve olyan népnek tartották, amely ószövetségi története során többször is bebizonyította, hogy kemény szívvel képes szembeállni Isten akaratával. Amikor Kr.u. 135-ben Hadrianus császár a zsidókat kitiltotta Júdeából és Jeruzsálemből, és helyén Aelia Capitolina néven új várost hozott létre jellegzetes görög épületekkel, nemcsak a zsidóság, hanem a zsidókeresztények számára is egy korszak zárult le. A zsidók elvándorlásának és szétszóródásának folyamata éppúgy felgyorsult, mint ahogy a zsidókeresztények is elvesztették lábuk alól az eredeti vallási-kulturális közeget. A Földközi-tenger medencéjében egyre nagyobb számban jöttek létre pogány keresztény csoportok, amihez képest a zsidókeresztények jelentősége csökkent.

A kereszténység és a gnosztikus eretnokség

Szent Pál térítő útjaival a keresztény vallás behatolt a görög és a római világba. A „pogányok apostola” határozottan törekedett arra, hogy tanítását érthetővé tegye a hellének számára, de mindvégig hűséges maradt a kereszténység zsidó gyökereihez. Noha egyes újkori zsidó gondolkodók - például Martin Buber - számára nem Krisztus, hanem Pál fellépése tűnik botrányosnak, hiszen ő volt az, aki eloldotta eredeti zsidó közegéből a kereszténységet, képzett farizeusként a pogányok apostola mégis a zsidó vallási gondolkodás keretei között maradt. Ehhez képest az eretnokségek első nagy hulláma, a gnosztikus szekták a vallási szinkretizmus közel-keleti és hellenisztikus változataiból táplálkoztak. A *gnózis* győzelme alapjaiban változtatta volna meg a keresztény tanítás irányultságát.

A gnosztikusok akkor léptek fel, amikor az apostolok halála után hiányzott az a vitán felül álló egyháztanítói tekintély, ami képes lett volna gátat szabni a különböző tévtanoknak, és az egyház szervezeti keretei még nem szilárdultak meg eléggé. A képlékeny struktúrák lehetővé tették, hogy a gnosztikus tanítók - legalábbis egyes esetekben - az egyházon belül fogalmazzák meg tanaikat.

„A gnoszticizmus megnevezés a görög tudás (gnószisz) szóból származik. A II. századi szekták azt állították hogy különleges tudás birtokában vannak ami meghaladja az egyház egyszerű hitét. Tudásuk azonban nem filozófiai vagy intellektuális jellegű volt, hanem inkább az emberi természet és sors... ismeretében nyilvánult meg, amely a világ keletkezéséről szóló nagyszabású kinyilatkoztatáson alapszik, e kinyilatkoztatás megmagyarázza a gonosz létrejöttét, és hogy mit kell tenni a gonosztól való megszabadulásért. Amit a gnosztikusok saját állításuk szerint 'tudtak', ismertek, az nem volt más, mint egy mítosz a világ teremtéséről, a prekozimikus katasztrófáról, amely a mostani nyomorúság oka. A mítosz arról is szól, hogyan nyerhet megváltást a kevés kiválasztott. A gnosztikusok szerint a kiválasztottakban isteni szikra van, amely az anyagba zárult és elvesztette valódi, mennybéli otthonáról való emlékét. A gnosztikus evangélium a lelket próbálta meg felébreszteni alvajáráásából, ráébreszteni a magasztos sorsra, amelyre rendeltetett. A jelen anyagi világot a legfelsőbb Istentől és a jóságtól teljesen idegennek tekintették, tehát alsóbbrendű, hozzá nem értő vagy

*rosszindulatú erők alkotásának. A dolgok természetes rendje semmit sem tükröz az isteni dicsőségből és a páratlan mennyei szépségből..."*¹¹

A gnosztikusok szerint a világban a gonosz erői uralkodnak, és a lélek akkor cselekszik helyesen, ha az anyagi lét börtönéből megkísérel eljutni a fény birodalmába. A lélek útját megkönnyítő rituális eljárások megismerése a gnózis fontos részét képezte. A különböző gnosztikus szekták eltérő életvitelt követeltek meg tagjaiktól. Egyes csoportok aszketikus életet vártak el, míg mások megengedték az érzéki kicsapongásokat. Mindkét álláspont abból a feltételezésből indult ki, hogy a természet teljesen idegen Isten valóságától. A gnosztikus szekták nemcsak az ortodoxiát védelmező egyházi vezetőkkel, hanem egymás ellen is elszánt gyűlölettel harcoltak.

A nagy egyház válasza

A korai egyház először a gnoszticizmus hatására kényszerült rá, hogy elgondolkodjon a keresztény tanítás lényegi állításairól. A gnosztikus szekták növekvő befolyása elkerülhetetlenné tette a keresztény hittel kapcsolatos alapvető megfontolások tudatosítását és világos elhatárolását az eretnekségektől. A gnózis kihívására adott sikeres válasz megszilárdította az egyház önértelmezését és szervezeti kereteit. A gnosztikusok elleni álláspontot kifejtő egyházi vezetők és közösségek együttesét „nagy egyháznak” szokás nevezni. A nagy egyház teológiai reflexiója szinte minden lényeges kérdésben megfogalmazta a gnosztikus tanítások ortodox alternatíváját. A vallási szinkretizmus tendenciáival szemben a zsidó monoteizmus örökségét védelmezte, amikor elvetette a gnosztikusok segítő és ártalmas természetfeletti lényektől hemzsegő mítoszait. A keresztény egyistenhit nem tudott azonosulni a gnosztikus szekták bonyolult és hierarchikus kozmoszával, ahol isteni, angyali és démoni lények serege támogatta vagy akadályozta a beavatottak felemelkedését a fény világába.

A gnosztikusok és a keresztények eltérő módon magyarázták a gonosz létrejöttének okát. A gnosztikus szekták valamilyen prekozmosz katasztrófára, vagy hibára utaltak, ami a rossz megjelenéséhez vezetett a világban. Ezzel szemben a keresztények úgy tartották, hogy a gonosz létrejötte - a Sátán Istennel szembeni lázadásán túl - abból ered, hogy a szabad akaratú ember szembefordult Teremtőjével. Az első emberpár Isten elleni döntését a teológiai hagyomány áteredő bűnnek nevezte. A gnosztikus és a keresztény álláspont közötti legfontosabb különbség a felelősség kérdésében ragadható meg. A gnosztikusok inkább személytelen kozmikus hibáról beszéltek, míg a keresztények szerint a világban jelenlévő erkölcsi rossz az ember döntéséből fakadt. A gnózissal szemben állást foglaló keresztények a személytelen sors erőivel szemben az ember szabadságát védelmezték.

A nagy egyház és a gnózis a teremtett világot is eltérő módon értelmezte. A gnosztikusok az anyagi világot alacsonyabb rendű valóságnak tekintették, ahol a gonosz erők uralkodnak. A keresztény tanítás a teremtett világ kérdésében is megőrizte az ószövetségi teremtéstan lényegi állításait. Eszerint a természet nem idegen

Istentől, hanem a Teremtő végtelen bölcsességét juttatja kifejezésre. A teremtés szépsége és jósága szüntelenül Isten mindenhatóságát és nagyságát dicséri. A nagy egyház érvelésében a teremtett világ részeként az emberi test is különleges méltóságot nyert. A gnosztikusok viszont a testet a bűnös anyagi világ részeként kezelték, és nem fogadták el Krisztus testi szenvedésének értékét. Az egyik gnosztikus szekta, a valentiniánusok úgy vélték, hogy Jézus valójában nem is szenvedett a kereszten. Ezt hívták *dokétista* álláspontnak, amit az anyagi világgal szembeni erőteljes fenntartások tesznek érthetővé. A gnosztikusok ki akarták szabadítani a lélekszikrákat a reménytelenül bűnös anyagi világ börtönéből, és nem foglalkoztak a teremtett világ megváltásának, illetve az emberi test felmagasztalásának a lehetőségével. A keresztény tanítás viszont Krisztus feltámadt és megdicsőült testéről beszél, ami megnyitotta az utat, hogy a teremtett világ egésze a természetfeletti rend részévé váljon.

A gnosztikus szekták általában véve úgy vélték, hogy valamiféle magasabb rendű tudás birtokában vannak, és ezt az ezoterikus tudást egyedül a beavatottak ismerhetik meg. Ehhez képest a nagy egyház a nyitott hagyomány álláspontjára helyezkedett. Az ortodox álláspont nem fogadta el, hogy a mindenki számára megismerhető szent könyveken túl létezett volna valamiféle titkos tudás. A keresztény tanítás szerint a beavatási szertatások - a szentségek vétele - nyilvánosak, és valamennyi hívő számára hozzáférhetőek. A gnosztikusok egyes csoportjai - Markión és köre - arra is kísérletet tettek, hogy az ószövetségi hagyományt elszakítsák a keresztény kinyilatkoztatástól. Markión egyáltalán nem kedvelte az *Ószövetség* istenképét. Olyan alacsonyabb rendű teremtőnek tartotta az ószövetségi istent, aki nem lehet azonos Jézus Krisztus jóságos atyjával, s aki egyedül felelős a teremtésben fellelhető valamennyi rosszért. Ezzel összefüggésben Markión azt is tagadta, hogy az *Ószövetséget* szent könyvként kellene olvasni, és arra is kísérletet tett, hogy helyreállítsa az evangéliumok igazi jelentését.

Nagyobb történelmi távlatból szemlélve úgy tűnik, hogy a gnózis több volt egyszerű eretnekségnél, és a vallásos gondolkodás egyik jellegzetes alapformáját képviselte. Az anyag-szellem dualizmus, az ezoterikus tudáson nyugvó közösségek az emberi történelem során több ízben előbukkantak. Az európai középkorban a gnoszticizmussal közeli rokonság figyelhető meg a dél-francia *kathar* közösségek és a balkáni *bogumil* eretnekség tanításaiban. A korai kereszténység századaiban az ortodox álláspont a zsidó vallási hagyomány hangsúlyozásával igyekezett megvédeni a keresztény tanítás tisztaságát a gnosztikus szektákkal szemben. Ez a jelenség jól megfigyelhető a teremtéstan vonatkozásában. Az első kétszáz év kereszténysége egyfelől erőteljesen hellenizálódott - amit a pogány keresztény csoportok növekvő dominanciája, illetve a zsidó vallási előírásokkal kapcsolatos nagyvonalúság, valamint a gnózis erősödő hatása fejezett ki de mindvégig megőrizte az ószövetségi hagyomány bizonyos elemeit. Egyes modern értelmezésekben a túlzott hellenizálódás, vagy a zsidó gyökerekhez való erőteljes ragaszkodás egyformán a keresztény egyházzal szembeni vádként jelent meg. Azonban inkább úgy tűnik, hogy a nagy egyház az ortodoxia megőrzése jegyében bizonyos egyensúlyt alakított ki a zsidó történelmi gyökerek és a hellenizáló hatások között.

A gnosztikusokkal szemben a nagy egyház szervezeti kötelékeinek megszilárdításával is védekezett. A Kr.u. 2. századtól kialakulóban volt a helyi gyülekezetek állandósult formája. Korábban számos vándorpróféta és vándortanító működött az egyházban. Ezek szerepét fokozatosan a helyi-területi hierarchia vette át. Az egyházban a püspökségek kialakulásával az egyszemélyi vezetés érvényesült, amit a kollegialitás elve egészített ki. A püspök lett a keresztény közösség irányítója, aki papi és tanítói feladatokat látott el. A püspököt (görög *episzkoposz*, latin *episcopus*) feladatai elvégzésében a presbiterek (*preszbüterosz*) segítettek, a szegényekkel kapcsolatos feladatokat pedig a *diakónusok* látták el. A püspököt eredetileg az egész közösség választotta, de a szomszéd közösségek püspökei szentelték fel. A püspökké szentelés gyakorlata az egyházi vezetők között fennálló kollegialitást fejezte ki. A püspök tekintélyét az apostoli utódlás (*successio apostolica*) elve is megerősítette. A jelentősebb szíriai és kis-ázsiai közösségek püspökei hivatali küldetésüket egészen az apostolokig vezették vissza. A gnoszticizmus szétforgácsoló tendenciáival szemben az apostoli tradícióhoz való hűség vált a nagy egyház legfontosabb összetartó erejévé.

Az egyházi hierarchia kiépítése mellett a gnosztikusokkal szembeni védekezés másik fontos eszköze a szent könyvek kanonizálása volt. A görög *kánon* szó „mérőrudat” jelent, és a hit helyes mércéjéül szolgáló szövegek együttesét értették alatta. A gnosztikus kánon megalkotását már Markión is megkísérelte. Sőt úgy tűnik, hogy Kr.u. 140 körül ő alkotta meg az első kánont, ami Lukács evangéliumának felülvizsgált változatát és a Pál apostol tíz levelét tartalmazta. A nagy egyház vezetői egyes újszövetségi könyveket sugalmazottnak nyilvánítottak, míg másokat - a gnosztikus evangéliumokat - nem soroltak a szent írásközé (*apokrifek*). A mai egyházban is sugalmazottnak minősülő újszövetségi írásközé ebben a szelekciós folyamatban nyerték el végleges besorolásukat. Az újszövetségi kánon a Kr.u. 2. század végére alakult ki.

Az ősegyházi közösségek elsősorban az ószövetségi írásközé olvasták, amit Jézus Krisztus megváltó tettéből kiindulva közelítettek meg. Az első keresztények fontosnak tartották a Jézus életével foglalkozó hiteles szövegek megismerését. Hamarosan ráébredtek az apostoli levelek - elsősorban Pál leveleinek - tanító értékére is. Ezek a szövegek a közösségi összejöveteleken a nyilvános felolvasás tárgyát képezték. Az első evangéliumokat Kr.u. 60 után írhatták le, de tartalmuk már korábban is ismert lehetett a hívők számára. Jézus tanításait kezdetben elsősorban a szóbeli hagyomány alapján ismerték. A szóban terjedő Jézus-mondások tekintélye az evangéliumok lejegyzése után is még sokáig - egészen a Kr.u. 2-3. századig - megmaradt (*agraphák*).

A nagy egyház végül négy evangéliumot ismert el sugalmazottnak. Már a Kr.u. 2. század derekán elfogadták a három szinoptikus evangéliumot - Máté, Márk, Lukács evangéliumát - és néhány évtizeddel később János evangéliumát is. A kanonizált szövegek megállapításánál fontos mozzanattá vált az

„apostoliság” kritériuma. Csak azokat a szövegeket ismerték el sugalmazottnak, amelyek - akár közvetve - valamelyik apostol szerzőségéhez kapcsolódtak. Eszerint Márk evangéliuma Péter apostol igehirdetésén alapult, Lukácsé pedig Pálén. A zsidókhöz írt levelet viszont a nyugati egyház csak jóval később - a keleti egyház hatására - fogadta el kánoni szöveggént, mert nem tartották tisztázottnak a szerzőség kérdését. János evangéliumának kanonizálásánál is problémát jelentett, hogy egyes részeiben eltért a szinoptikusoktól. A kánon megalkotásánál szintén fontos szempont volt, hogy a szöveget jelentősebb gyülekezetben, vagy a gyülekezetek többségében olvassák-e, illetve, hogy eleve megvolt-e a tekintélye az egyházon belül, végül teljes mértékben összhangban áll-e az ortodoxiával.

A gnózzissal szembeni védekezés további fegyvere volt a „hitzabály” (*regula fidei*) kialakítása. A „hitzabály” rövid összefoglaló formula a keresztény tanítás legfontosabb elemeiről, amit az istentisztelet során ma is elmondanak a hívők (Hiszekegy). A „hitzabály” a keresztény üdvtörténet legfőbb mozzanatait tartalmazta. A „hitzabály” és a kanonizált szent könyvek tartalma összhangban álltak egymással, s a *Szentírás* helyes értelmezése csak ennek alapján volt lehetséges. Mivel a „hitzabályt” a szent szövegeket magyarázó elvként is használták, alkalmazásával kizárták az *Ószövetség* és az *Újszövetség* egymással való szembeállításának lehetőségét. Aki a szent szövegeket nem a „hitzabállyal” összhangban magyarázta, felismerhető módon eltávolodott az ortodox hittől. A nagy egyház szerint a „hitzabály” képviselte a püspökök igaz hitről kialakított véleményét.

A kereszténység elterjedése

A kereszténység terjedésének földrajzi jellemzői

A kereszténység az első századokban főleg a Földközi-tenger keleti medencéjében terjedt el. Bár a római egyház korai alapításáról egyértelmű bizonyítékaink vannak, a legnépesebb közösségek a Kr.u. 1. században Kis-Ázsiában, illetve Palesztina és Szíria területén jöttek létre. A keleti területek még hosszú évszázadokon át megőrizték kiemelkedő jelentőségüket. A legnagyobb létszámú keresztény közösségek egészen az iszlám hódításig a római birodalom keleti tartományaiban voltak. A Földközi-tenger keleti medencéjének különös jelentősége a kereszténység kulturális arculatában is tükröződött. A keresztény egyház életében vezető szerepre tett szert a görög nyelv, ami a *Szentírás*, a teológia és a liturgia nyelvévé vált. A görög nyelv befolyása egy ideig a nyugati területeken is érvényesült. Bár a Kr.u. 3. századtól értékes latin egyházi irodalom bontakozott ki, a latin egyházi nyelv választékossága csak a Kr.u. 4-5. századtól érte utol a görögökét. A latin teológiai irodalom virágkora a Nyugat szellemi érettségének a kezdetét jelentette.

A kereszténység első századaiban a kis-ázsiai és a szíriai egyházak mindvégig megőrizték vezető szerepüket. Életerős keresztény közösség jött létre az egyiptomi Alexandriában is, amely Péter apostol tanítványát, Márk evangélistát tekintette alapítójának. Az egyiptomi kereszténységről Kr.u. 180 óta vannak pontosabb adatok, bár kezdetei korábbra nyúlnak vissza. A nagy befolyású egyiptomi kereszténység innen terjedt el délre a Nílus mentén. A későbbiekben Egyiptom felől került sor Etiópia evangelizációjára.

Általában véve jellemző a keresztény egyház terjeszkedésére, hogy a Kr.u. 3. században a keleti területeken már külön épületek készültek az istentisztelet céljaira. A keresztények először magánházakban, majd a Kr.u. 2. században a nagyobb közösségek külön gyülekezeti házakban tartották az istentiszteletet. A Kr.u. 3. századtól a keresztény közösségek épületei egyre nagyobbak lettek, és megjelentek az első bazilikák.

A Kr.u. 2. században Észak-Afrikában és Galliában is létrejöttek az első egyházak. Lyon püspöke, Iréneusz - aki teológiai nézetei miatt is a katolikus egyház nevezetes alakja volt - a földközi-tengeri görög és latin kultúrhatások, valamint a kelta nyelvi háttér metszéspontjában fejtette ki működését. A Kr.u. 3. századtól az Ibériai-félsziget déli részén is számos közösséggel találkozunk, és ekkortól vannak adataink a brit kereszténység kezdetéről. Nagy és életerős közösséggé nőtte ki magát az észak-afrikai kereszténység. A Kr.u. 3. század végére Africa provinciában a városi lakosság többsége valószínűleg keresztény hitre tért. Tertullianus és Küprianosz (lat. Cyprianus) teológiája jól érzékelteti a virágzó afrikai kereszténység szellemi teljesítményeit. Kr.u. 250 körül már az Itáliai-félszigeten is körülbelül száz püspökségről tudunk. A római egyház tagjainak száma több tízezer lehetett. Decius császár (Kr.u. 249-251) egyszer állítólag úgy fogalmazott, hogy egy császári trónkövetelő megjelenése kevésbé zaklatná fel, mint az új római püspök megválasztása.

A kereszténység a római birodalom városaiban - elsősorban keleti városaiban - terjedt el, bár a késő ókori Közel-Kelet és Egyiptom több vidékén a falvak is mélyen vallásossá váltak. Nyugaton a kereszténység az első századokban egyértelműen városi jelenség volt, és a falusi területek megtérése csak jóval később ment végbe. A latin *paganus* szó etimológiája jól érzékelteti az átalakulási folyamat jellegét. A *paganus* eredetileg „vidékit” jelentett - bár egyéb jelentései is voltak s ebből származik a magyar „pogány” szó. A „pogány” azonosítása a „vidékivel” a nyugati kereszténység hosszú időn át fennálló sajátosságára utalt. A latin Nyugat teljes megtérése a vidéki területek kereszténnyé válásával csak a kora középkori századokban történt meg.

A római birodalmat - kétségtelen kritikáik mellett - a keresztények az isteni gondviselés eszközének tekintették. A keresztény térítők kezdettől fogva hangsúlyozták, hogy a római császárság az isteni kegyelem különös közreműködésével valósult meg, mert az egységes birodalom elősegítheti a kereszténység terjedését. Eszerint az egyház univerzalizmusa, Jézus missziós parancsa, valamint a birodalom egyetemes jellege azonos irányba mutató jelenségek. A kései antikvitásban a keresztény egyház olyan mértékben azonosult a római birodalom kereteivel, hogy a nyugat-római császárság bukása sokak számára felvetette az utolsó ítélet közeledtének lehetőségét, bár ezt Szent Ágoston határozottan elutasította. Péter és Pál apostolok római vértanúsága és a római egyház kiemelkedő szerepe is jól mutatják „rómaiság” és a kereszténység különös mértékű összefonódását.

Az első századok kereszténysége mégsem csak a római birodalom területén terjedt el. A keresztény térítők Mezopotámiában is sikerrel jártak. A római politikai befolyás alatt álló Oszroéné királyság fővárosa az észak-mezopotámiai Edessza volt, ahol a lakosság többségében szírül beszélt, de sokan értették a görög nyelvet is, ami megkönnyítette a térítő munkát. A Kr.u. 3. században az edesszai egyház megalapítása Jézus hetvenkét tanítványának egyike, Addai (Tádé) nevéhez fűződik. Jézus és Abgár király levélváltásának dokumentumait sokáig mutogatták Edesszában, de a történelmi tények arra utalnak, hogy az itteni egyház megalapítása legfeljebb a Kr.u. 2. század közepéig nyúlik vissza. Az észak-mezopotámiai egyházak és a római birodalom területén elhelyezkedő Antiochia között később szoros kapcsolatok jöttek létre. A Közel-Keleten - a római és a Szászánida újperzsa birodalomhoz tartozó területeken - kialakulóban volt a szír kereszténység, amelynek sajátosságai sok tekintetben eltértek a görög kulturális közegben felnövekedő keresztény egyháztól. A Kr.u. 3-4. századtól került sor Örményország megtérésére. Az örmény kereszténység kialakulásában különleges szerepet játszott Világosító Szent Gergely, aki tanulmányait a római birodalom keresztény központjaiban végezte. A szír kereszténységhez kötődött a nesztoriánus irányzat is, amit Kr.u. 5. században a római birodalom zsinatai elítéltek, s ezután kelet felé - egészen Kínáig - bontakoztatta ki missziós törekvéseit. A keresztény egyház római birodalomhoz való különleges kötődése ellenére a Közel-Keleten kezdettől fogva létezett egy szívós és életerős kereszténység, aminek jelentős missziós szerep jutott az ázsiai kontinensen. Hasonló volt a helyzet Kelet-Afrikában a korai etióp kereszténységgel, amely soha nem került a római uralom alá.

A keresztények száma és társadalmi megoszlása a birodalomban

A kereszténység a Kr.u. 4. században üldözött vallásból hirtelen a politikai hatalom kedvezményezett vallásává vált, majd alig egy évszázaddal később a birodalom államvallásává. Ez a nagy horderejű fordulat felveti a kérdést, hogy milyen demográfiai jellemzők és társadalmi paraméterek birtokában volt képes a keresztény egyház ennek a gyors sikernek az elérésére. A keresztények valóban többséget alkottak a birodalomban a Kr.u. 4. században? Képviseletették magukat egyáltalán a társadalmi elit soraiban?

A római császárság nyugati területein „100 körül feltehetően még csak néhány ezer keresztény élt, 200 körül ezzel szemben több tízezer, 300 körül mintegy kétmillió, és 400 körül már talán 4-6 millió” A keleti tartományokban „az első három évszázadra nézve még homályos találgatásokra sincs mód, 300 körül a keresztények 5-6 millióan lehettek, 400-ra számuk talán elérte a 10-12 milliót... Ha e számokat a Római Birodalom teljes népességével vetjük egybe, amely 200 körül mintegy 70 millió, 300-ban viszont mindössze 50 millió körül volt, fel kell ismernünk, hogy csupán a lakosság kisebbségét alkották keresztények.”¹² A Kr.u. 4. századot illetően „lehetetlen pontosan megmondani, hány keresztény élt a birodalom területén: becslések szerint számuk a népesség mintegy tíz százalékára rúgott... Annyi bizonyos, hogy a későbbi romantikus mítosz, amely szerint a folyamatosan szorongatott keresztény kisebbséget a szűnni nem akaró üldözés szó szerint a föld alá kényszerítette, alaptalan. De hamis az a modern elképzelés is, amely a kereszténység előretörésében a kiváltságokkal nem rendelkezők vallásának felemelkedését látja”¹³

Ma egyértelműnek tűnik, hogy a kereszténység nemcsak a legszegényebbek között, hanem a városi középosztályok soraiban is terjedt. Régészeti bizonyítékok vannak arról, hogy több provinciában a helyi földbirtokosok között is tért hódított a keresztény vallás. A keresztény hit nem a legszegényebbek „ópiuma” volt - ahogy azt Feuerbachtól Leninig sokan gondolták, de a késő ókor „társadalmi forradalmának” sem tarthatjuk. Nemcsak azért, mert a kereszténység kezdettől fogva nem politikai mozgalomként határozta meg magát, hanem mert elsősorban nem a legszegényebb társadalmi rétegekből verbuválódott.

A kereszténység gyors térhódítása mindenestre az új vallás rendkívüli életerejéről tanúskodott. A kereszténység sikereinek okai között - a hívők számára alapvető fontosságú természetfeletti mozzanatokon túl - utalni kell az aktív felebaráti szeretet gyakorlásából eredő hitelességre és vonzerőre. A különböző keresztény közösségek egészen egyedülálló mértékben gondoskodtak szegényeikről. Továbbá az üldözések idején önként vállalt vértanúság radikális magatartásformája sok pogányt ejtett gondolkodóba. Végül fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a keresztény egyház római birodalomban betöltött kisebbségi helyzete ellenére a többi pogány valláshoz képest olyan különleges struktúrával rendelkezett, ami felértékelte társadalmi befolyását. A pogány kultuszok egyedi szentélyekhez kapcsolódtak, és nem építettek ki a birodalom egészét átfogó szervezeti struktúrát. Ezzel szemben a keresztény egyház helyi közösségei mindvégig megőrizték kapcsolatukat egymással és széles horizontális szervezetbe tömörültek.

A szervezeti sajátosságokon túl a keresztény tanítás átfogó valóságértelmezése, illetve a tanítás és a praxis egysége is meghaladta a pogány kultuszokra jellemző mértéket:

„A politeista társadalom számtalan apró sejtből épült fel, és hiába támaszkodott az ősi hagyományra, éppolyan gyenge és törekeny maradt, akár egy lép. A keresztény egyház ezzel szemben azokat a tevékenységeket, amelyeket a religio régi rendszerében egymástól elkülönítve kezeltek, kötelezettségek masszív és szilárd építményévé tömörítette. Az etikát, a filozófiát és a rítust szorosan egymáshoz kapcsolódó dolognak tekintették: egyformán a 'vallás' részét alkották, s a maguk tiszta formájában csak az egyházban voltak megtalálhatók. A politeista világban ugyanezek a dolgok egymástól független tevékenységi területeket képeztek... Sem a filozófiának, sem az etikának nem volt sok köze az istenek kultuszához: mindkettő emberi tevékenység volt, amelyet emberek tanítottak, illetve gyakoroltak. A keresztény egyházakban a filozófia a kinyilatkoztatásnak rendelődött alá, az etika pedig beleolvadt a religióba.”¹⁴

A keresztény egyház hatalmas utat járt be az ősegyháztól a Kr.u. 3. század végéig. A birodalom egészét behálózó egyházi közösségek ugyan határozottan megkülönböztették magukat a pogány világtól, de nem vonultak ki a társadalomból. Ehelyett arra törekedtek, hogy eleget tegyenek a létszámbeli gyarapodás szervezeti követelményeinek, egyben megőrizték eredeti hitelességüket. A szegényekről való gondoskodás mértéke jól mutatja, hogy az egyház erőteljes növekedése nagyobb szervezettséggel is társult.

„A mai Algéria Constantine nevű városához közeli Cirta viszonylag kicsiny keresztény templomának raktárában a császári biztosok 304-ben 16 férfingtonget, 38 fátylat, 82 női ruhát és 47 pár szandált, valamint 11 olajjal és borral telt edényt találtak... Kr.u. 251-ben Róma városának keresztény egyháza - a hívek adományainak köszönhetően - a klérus 154 tagja mellett... 1500 özvegyről, árváról és nincstelenről gondoskodott. Egyedül a nincstelenek többen voltak, mint a legnagyobb kivételével a város összes szakmai társulásának tagsága...”¹⁵

A keresztény egyház a Kr.u. 3. század végére már meglehetősen bonyolult szervezet volt, amely a görög-római társadalom keretei között igyekezett megtalálni a szervezeti érettség feltételei között a hiteles és értelmes tevékenység kereteit. Az egyház olyan „korszerűsödési folyamatot” élt át, ami lehetővé tette, hogy továbbra is hatékonyan működjön, és minél szélesebb rétegekkel legyen képes megismertetni a kereszténység eredeti üzenetét.

Korántsem tekinthető véletlennek, hogy a keresztény egyház és a görög-római világ közötti viszony egyik alapvető kérdésévé a keresztény hit és az antik kultúra kapcsolatának elméleti megfogalmazása vált. A keresztény gondolkodóknak fel kellett tenniük azt a kérdést, hogyan viszonyulnak a görög filozófia eredményeihez, és mennyiben tartják elfogadható olvasmányoknak a görög-római irodalom klasszikusait. Az ókeresztény egyházatyák a keresztény hit egyre elmélyülő megértését a görög filozófiai gondolkodás fogalmait felhasználva érlelték ki. Az antik kultúra teljes elutasításától az egyház fokozatosan eljutott az antikvitás értékeinek elismeréséig, de közben mindvégig arra törekedett, hogy megőrizze a keresztény tanítás radikális egyedülvalóságát. A keresztény gondolkodók a Kr.u. 3. századtól arra törekedtek, hogy az antik művelődés felhasználható tartalma beépüljön a keresztény nevelésbe (*keresztény paideia*). A keresztény hitjelöltek (*katekumenek*) a szent szövegek - zsidó hagyományokon nyugvó - magyarázata mellett egyre többször találkozhattak az antik kultúrából vett fogalmakkal. A kereszténység és az antikvitás késő ókorban megfogalmazódó viszonya az európai művelődés kereteit meghatározó tényezővé nőtte ki magát az elkövetkező ezer évben.

A keresztények és a római állam

A keresztények többször is összeütközésbe kerültek a római államhatalommal. A keresztényüldözés azonban nem volt folyamatos, s a római hatóságok az első századokban meglehetősen következtlenül viselkedtek. Egyes császárok nyíltan keresztényellenes politikát folytattak, míg mások nem szorgalmazták a keresztények elleni fellépést. A keresztény vallásgyakorlat megtűrése esetén a római hatóságok nem elvi alapon alakították ki álláspontjukat, hanem véletlenszerű tényezők játszottak szerepet a nyugodtabb időszakok létrejöttében. A korabeli keresztény beszámolók azt sugallták, hogy a római államhatalom és a keresztények közötti folyamatos konfliktus rengeteg mártírt adott az egyháznak. A mártíromság valóban egyedülálló módon mutatta meg a keresztények elkötelezettségét a pogány világ számára, de túlzás lenne

azt állítani, hogy a római államhatalom állandóan harcban állt az egyházzal. Másfelől azt is látni kell, hogy a mártíromság nem tekinthető mennyiségi kérdésnek. Azok a keresztények, akik életüket adták hitükért, addig nem látott mértékben tettek tanúságot vallásuk iránti elkötelezettségükről, ami számos pogányt ejtett gondolkodóba. A keresztény egyház mindent megtett, hogy vértanúit és hitvallóit emlékezetében megőrizze, ami a mártíromságot a korai egyház középpontjába helyező történelemszemlélet kialakulásához vezetett.

A római állam keresztényekhez való viszonya jelentősen különbözött más pogány vallásokkal kialakított kapcsolatától. A különféle vallások elfogadását illetően a birodalom türelmes magatartást tanúsított, és valláspolitikája bizonyos mértékig összevethető volt az óperzsa birodalom vallási toleranciájával. A rómaiak már a köztársaságkorban hivatalos eljárással bevett vallásnak nyilvánítottak idegen vallási kultuszokat. Ilyen volt például a kis-ázsiai eredetű Kübelé kultusz. Jellegzetes római szokás volt, amikor „felajánlották” az ellenséges népek isteneinek, hogy megőrzik és fenntartják kultuszát, ha nem védelmezi tovább ellenfelüket. Augustus uralkodása alatt épült meg a római Pantheon, amit az összes isten templomának szántak. Ehhez képest a keresztények valamennyi pogány istent bálványoknak tartottak, és tartózkodtak tiszteletüktől.

A keresztények és a császári hatalom közötti ellentét leginkább a császárkultusz miatt alakult ki. A keresztények a császárkultuszt is bálványimádásnak minősítették, noha a rómaiak számára ez inkább volt a birodalom üdvéért tett és a politikai hatalom iránti szolidaritást kifejező gesztus, mint az uralkodó istenítése. A keresztények politikailag tűntek megbízhatatlannak a császárkultusztól való elhatárolódásuk következtében, ami utat nyitott a velük kapcsolatos intézkedéseknek. Mivel a Kr.u. 3. század végére kibontakozó reformok következtében jelentősen megerősödött a központi bürokrácia, a császári hatalom által kezdeményezett üldözés is sokkal szervezettebb volt, mint korábban. A Diocletianus és Galerius-féle üldözés a Kr.u. 3-4. század fordulóján az utolsó volt a keresztényekkel szembeni megtorlások sorában, de egyben a legkiterjedtebb és a legvéresebb.

„Egy ünnepélyes áldozatbemutatásnál, melyen Diocletianus és Galerius is részt vett, az augurok azt állították, hogy nem látják a szokásos jeleket az áldozati állatok máján, mert néhány jelen lévő keresztény keresztet vetett. Diocletianus a milétoszi Apollón-jósdához fordult tanácsért, az istenség azt válaszolta, hogy a hamis jóslatokat a keresztények okozzák. 303. február 23-án Nikomédiában a császári palotával szemben álló keresztény katedrális lerombolták, másnap pedig kihirdettek egy rendeletet, hogy minden keresztény templomot le kell rombolni, minden Bibliát és szertartáskönyvet be kell szolgáltatni, minden szent edényt el kell kobozni, és minden istentiszteleti összejövetel tiltott. Néhány hónappal később egy második rendelet... előírta a klérus tagjainak letartóztatását. Mivel a börtönök nem tudtak ennyi embert befogadni, már ősszel amnesztiát hirdettek, a feltétel az áldozatbemutatás volt.”¹⁶ „A császár ekkor még kerülni akarta a vérontást. A negyedik rendelet 304-ben azonban már túltette magát ezen az aggályon, s minden polgár számára halálbüntetés vagy kényszermunka terhe mellett előírta a császár kultikus tiszteletét áldozat bemutatásával. Ez

*a rendelet végzetesnek bizonyult a keresztény hitű római polgárok számára. Eusebiosz szerint 'a börtönök olyannyira tele voltak püspökökkel és papokkal, hogy nem maradt hely a bűnözőknek. Ez az utolsó keresztényüldözés volt a legvéresebb... A városok terein, sőt a boltokban bálvány szobrokat állítottak, hogy az arra járók vagy az oda betérők áldozzanak nekik, s így lehessen hittagadásra kényszeríteni a keresztényeket.'*¹⁷

A keresztény császárság

A konstantini fordulat

A diocletianusi konszolidáció

A római birodalom Kr.u. 3. századi válságából való kilábalás Diocletianus (Kr.u. 284-305) személyéhez kapcsolódott. Elődei, Gallienus, Claudius és Aurelianus is jelentős katonai sikereket értek el, de Diocletianus nevéhez fűződött a *tetrarchiának* nevezett hatalmi rendszer megteremtése és a határok megszilárdítása. A birodalmi haderő létszámának megnövelése elősegítette az ellenséges betörések visszaverését. Diocletianus újjászervezte a közigazgatást, és megkísérelte maximálni az árakat. Uralkodása alatt a császári hatalom külsőségei is átalakultak. A császárt az újperzsa udvarra jellemző ünnepélyes *adoratio*val köszöntötték. A megerősödő államhatalom egyre nagyobb hatást gyakorolt a helyi közösségek életére, ami a keresztényüldözés jellegére is hatást gyakorolt. A keresztények már korábban is vitába keveredtek a római hatóságokkal, de a Kr.u. 250-es évektől a helyi kormányzók keresztényellenes intézkedései helyett a birodalom egészére kiterjedő császári rendeletek kerültek kibocsátásra.

A társadalom feletti ellenőrzés mechanizmusainak kiépítése Diocletianus utódai alatt is folytatódott. A római birodalom hatalmi szerkezete bonyolult képződménnyé vált, aminek értelmezése nem egyszerű feladat a történész számára. Azt szokás mondani, hogy a késő római állam egyrészt átalakította a klasszikus ókor politikai intézményeit, másrészt csíráiban már a feudalizmusra utaló tendenciákat is felmutatott, végül az államhatalom megerősödése révén felrajzolta egy általános alávetettségen nyugvó - „totalitárius”- társadalmi berendezkedés perspektíváját. A népvándorlás Kr. u. 5. századtól felerősödő viharaiban aztán - legalábbis Nyugaton - visszajára fordultak az egyre kiterjedtebb állami ellenőrzés felé mutató folyamatok. A keleti birodalomrész képes volt megőrizni a centralizált intézményeket, de a nyugati tartományokban az államhatalom fokozatosan elvesztette ellenőrzését a társadalom felett.

A Kr. u. 4-5. század fordulóján kibontakozó válságot megelőzően a római császárság mintegy szűk évszázadon keresztül élvezte a diocletianusi konszolidáció gyümölcseit. A Kr.u. 4. század utolsó évtizedeitől meginduló barbár támadások feltartóztatásához már a felduzzasztott létszámú hadsereg sem képviselt elegendő erőt. A népvándorlás felerősödő hullámaival egy időben vált véglegessé, hogy a keleti és a nyugati birodalomrész élén egy-egy császár uralkodott. Erre már korábban is volt példa, de Nagy Theodosius császár Kr.u. 395-ben bekövetkező halálával - egyik utóda, Honorius a nyugati, másik,

Arcadius a keleti területeket örökölte - a két birodalomrész nem egyesült többé egy kézben. Kialakult a nyugat-római és a kelet-római császárság.

Egy évszázaddal korábban már Diocletianus is kísérletezett azzal, hogy a birodalom vezetését több császár irányítása alá helyezze. Egyik legfontosabb - bár korántsem maradandó - alkotása volt a *tetrarchia* hatalmi rendszerének kiépítése. Ennek keretében négy császár között osztották meg a hatalmat. Diocletianus abból indult ki, hogy az egyidejű külső katonai kihívások elleni sikeres fellépést csak az teheti lehetővé, ha a veszélyeztetett határszakaszokon teljes autoritással rendelkező uralkodók tartják kézben a katonai és a polgári hatalmat. Mindegyik császár egy-egy különösen veszélyeztetett határszakasz felügyeletét látta el. A Kelet „főcsászáráként” Diocletianus a perzsa határt, „alcsászára” Galerius az Al-Duna vidékét, a Nyugat „főcsászára” Maximianus Észak-Itáliát, „alcsászára” Constantius Chlorus a rajnai határt védte. A császárok egyidejű jelenléte a birodalom különböző területein megnehezítette a trónkövetelők fellépését. A négy uralkodó között kialakított szabályozott öröklési rend mindnyájuk számára biztosította a legfőbb hatalom megszerzését, ezért - legalábbis elvileg - egyiküknek sem volt szüksége arra, hogy a másik hatalmára törjön. A Diocletianus által kialakított szabály szerint a „főcsászárok” (*augustusok*) tíz évet uralkodnak, majd lemondanak. Távozásuk után „alcsászáraik” (*caesarok*) válnak augustussá, akik egy-egy caesart választanak maguk mellé. Diocletianus úgy gondolta, hogy a tetrarchia tartósan képes biztosítani a birodalom konszolidációját. Az általa kialakított hatalmi rendszer azonban csak addig bizonyult életképesnek, amíg a Diocletianus személyes tekintélye egybetartotta, illetve amíg nem jelent meg a színen egy olyan uralkodó, aki igényt tartott az egész császárság feletti főhatalomra.

Nagy Konstantin uralkodása és a keresztény egyház

A kereszténység helyzetének megváltozása a Kr. u. 4. században összekapcsolódott Nagy Konstantin császár hatalomra kerülésével. A fiatal Konstantin (Constantinus) a Diocletianus által megteremtett hatalmi szerkezet vesztesének érezte magát, amikor az idős császár visszavonulásakor nem apját, Constantius Chlorust nevezte ki első augustusnak, hanem Galerius, aki a keleti birodalomrész irányítását is megkapta. A várakozásokkal ellentétben Konstantin nem szerezte meg a cézári címet sem. A csalódott fiatalember egy ideig még Galerius udvarában tartózkodott, majd nyugatra távozott apjához, akinek hamarosan bekövetkező halála után a hadsereg őt kiáltotta ki császárrá (Kr.u. 306). Az ambiciózus Konstantin kezdettől fogva a tetrarchia felszámolására és az egyeduralkodó megteremtésére törekedett. A leszámolás Galerius csak a Kelet augustusának betegsége és halála miatt maradt el. Konstantin az új helyzetet kihasználva Kr.u. 312-ben Gallia felől behatolt Itáliába, és megkísérelte megfosztani hatalmától Diocletianus egykori társ-császárának Maximianusnak a fiát, Maxentius. Csapatái előrenyomultak Rómáig, de ellenfele jelentősebb katonai erővel rendelkezett. Nehéz helyzetében az ütközet előtti éjszakán Konstantin álmot látott. A keresztény hagyomány szerint vagy a kereszt, vagy a Krisztus-monogram jelent meg számára, körülötte „Ezzel győzz!” felirattal. Másnap a Milvius-hídnál hadserege legyőzte Maxentius seregeit.

Konstantin álmát a történetírás sokáig döntő fordulópontnak tekintette a császárok kereszténységgel szembeni viszonyában. A Milvius-hídnál kivívott győzelmét a császár egyértelműen a keresztény isten támogatásának tudta be. Konstantin korábban szimpatizált a Héliosz-féle napkultusszal. A szoláris monoteizmus valószínűleg előkészítette a keresztény egyistenhit befogadására. A történeti kutatások ma árnyaltabban - hosszabb folyamat keretében - mutatják be Konstantin közeledését a kereszténységhez. Kr.u. 313-ban a keleti birodalomrész uralkodójával, Liciniussal közösen kiadták a milánói rendeletet, ami a keresztény vallást egyenrangúvá tette a római császárság többi vallásával. A milánói ediktummal kezdetet vette a vallási türelem nem túl hosszú ideig tartó időszaka a birodalomban. A császárok továbbra is lehetővé tették a pogány kultuszok tiszteletét, de elfogadott vallásnak tekintették a kereszténységet is.

A Milvius-hídnál vívott ütközet utáni években Konstantin nyíltan kinyilvánította szimpátiáját a keresztények iránt. A császár a pogány római vallás főpapja (*pontifex maximus*) maradt, de több intézkedésével támogatta a keresztényeket. A pápának adományozta a lateráni palotát, s a Szentföldön több templom létrehozását támogatta édesanyja közreműködésével. Konstantin kereszténység iránti vonzódása törvényeiben is kifejeződött. A vasárnapot ünnepnappá nyilvánították. A pogány papokhoz hasonlóan a császár a keresztény papokat mentesítette az adófizetés alól. A keresztény püspökök egyfajta bírói jogkörhöz jutottak, és a világi hatóságok nem ítélezhettek felettük. Törvénszegő papot csak püspöke vonhatta felelősségre. Az egyházat felruházták azzal a joggal, hogy adományozással vagy végrendeleti úton anyagi forrásokhoz jusson. A keresztény egyház megindult az önálló társadalmi renddé válás útján.

Az egyháznak nyújtott kedvezmények mellett Konstantin törvényeiben a keresztény emberség elvei is érvényesültek. A császár eltörölte a keresztre feszítést, mint halálbüntetési formát, megtiltotta a gladiátorjátékokat és a bűnözők arcának tüzes vassal történő elcsúfítását. Konstantin törvényei nem engedték a mérték nélküli kínvallatást, illetve, hogy gazdáik szándékosan kioltsák rabszolgáik életét. A keresztény házasság szentségi jellegének a hatása tükröződött a válást megnehezítő intézkedésekben. A keresztény emberiség elveinek behatolása a törvényhozásba Konstantin utódai alatt is folytatódott, de korántsem alakította át a késő római jogrendszert. A keresztény elvek még csak elvétve jelentek meg, és több évszázadnak kellett eltelnie, hogy egyes humánus elvek - a rabszolgák státusának megváltozása - a jogi normák részévé váljanak. Mindenesetre Konstantin alatt sor került e hosszú folyamat első lépéseire.

Nagy Konstantin uralkodói tevékenységét nem korlátozhatjuk kereszténységgel való kapcsolatának bemutatására. A császár hamarosan leszámolt a keleti birodalomrész felett uralkodó Liciniussal. Az új egyeduralkodó minden vonatkozásban tetterszemélyiségnek bizonyult, aki folytatta és beteljesítette a Diocletianus alatt megkezdett reformokat. Konstantin uralkodása alatt folytatódott a központi közigazgatás kiépülése. A császár szilárd értékű új aranypénzt veretett (*solidus*), ami később a bizánci birodalom pénzévé vált, és sokáig nagy jelentőséggel bírt a kora középkori kereskedelemben. Nagy Konstantin tehetséges

katona volt, akinek uralkodása alatt a birodalom határait nem érték komoly kihívások. Bár a hadsereg barbarizálódása éppen ezekben az évtizedekben gyorsult fel, de ennek következményei még nem voltak nyilvánvalók a kortársak számára. A császár által megteremtett társadalmi stabilitás a hivatalnokállam gépezetén, a hadsereg erején és a nagy földbirtokosokkal kialakított együttműködésen alapult.

Konstantinápoly megalapítása

Konstantin legnagyobb alkotása az új főváros megalapítása volt. A császár hosszas keresés után döntött úgy, hogy a Boszporusz partján lévő Büzantiont teszi meg székvárosának. Először az ázsiai parton fekvő Khalkédónra, majd az egykori Trójára gondolt, de végül olyan helyet választott, ami a Fekete-tenger és az Égeikum közötti közlekedési útvonalak ütőerén helyezkedik el. Büzantiont megarai telepések alapították a nagy görög gyarmatosítás idején (Kr.e. 8-6. század). A klasszikus görög világban vidékies kisvárosnak számított, de különleges földrajzi helyzete miatt már akkor is stratégiai jelentőségre tett szert. Az ókori Athén számára létfontosságú fekete-tengeri gabona útvonalai a Boszporuszon és a Dardanellákon keresztül vezettek. A görög-perzsa háborúk görög hőse, Pauszaniasz spártai hadvezér Büzantionban próbált meg önálló hatalmi bázist kiépíteni, amikor győzelmeiből származó dicsősége végül féktelen hatalomvágygá alakult. Már Diocletianus is a közeli Nikomédiában rendezte be udvarát, ami jól érzékeltette a keleti területek szerepének növekedését.

Nagy Konstantin döntése ismételtén kifejezésre juttatta a gazdaság és népesség a súlypontjainak eltolódását a római birodalomban. A kései ókorban egyre nagyobb jelentőségre tett szert a kis-ázsiai és a szíriai térség életerős és virágzó városaival, és kézenfekvőnek tűnt, hogy az új főváros is itt épüljön fel. A város határait állítólag maga Konstantin jelölte ki, és személyesen helyezte el a nyugati fal alapkövét az alapítás alkalmából rendezett ünnepélyes szertartás során. Az új főváros rendkívüli gyorsasággal épült fel, és négy évvel később fel is avatták egy újabb ünnepség keretében (Kr.u. 330). A környező települések lakóit arra kötelezték, hogy települjenek be a frissen felhúzott falak mögé. A császári kormányzat központilag gondoskodott lakosság élelmiszerellátásáról. Ennek jegyében szíriai és egyiptomi gabonaszállító hajókat irányítottak a Boszporuszhoz. Az új fővárosnak Rómához hasonlóan hét dombja volt, és középületeit illetően is követte a birodalom korábbi központjának építészeti megoldásait. Egy újonnan alapított szenátust is létrehoztak a régi római testület mintájára. A birodalmi elit jelentős része a császár határozott unszolására beköltözött a városba, ami a Konsztantinopolisz (magyarul: Konstantinápoly), vagy a Roma Nova (új Róma) nevet kapta.

Konstantinápoly méreteire jellemző, hogy *„egy nyolcvan évvel későbbi leírás megemlíti a Capitoliumot, mint iskolát, a Circust, két színházat, nyolc köz- és 153 magánfürdőt, 52 portikuszt, öt gabonarakart, nyolc vízvezeték, négy gyűléscsarnokot, tizennégy templomot, tizennégy palotát és 4388 építészetileg kiváló épületet. ...sok műkincset hoztak át Görögországból: a püthiai Apollón, a szamoszi Héra, az olümpiai Zeusz, a rodoszi-lindoszi Pallasz szobrát.”*¹⁸ Az új főváros épületei jól kifejezték azt a kétértelműséget, ami Konstantin egész uralkodását

jellemezte. A császár vonzódása a kereszténységhez nem járt együtt az antik kultúra elutasításával, de bizonyos változásokra azért sor került:

„...Konstantinápolyt a keresztények azért dicsőítették, mert nem voltak benne pogány szentélyek. A véres áldozatoktól valóban tartózkodtak. De a városból nem hiányoztak a pogány istenek. Constantinus székvárosát tudatosan a klasszikus művészet lenyűgöző szabadtéri múzeumává tette azért, hogy köztereit görögországi pogány templomokból származó szobrokkal töltsse meg. A pogányság utáni világ távolról sem volt szükségszerűen keresztény világ.”¹⁹

Ezek a nagy léptékű változások sem terelhetik el a figyelmet a császár ellentmondásokkal terhelt életéről. Konstantin kíséretében ugyan megjelentek a keresztény püspökök, de az uralkodó a legfontosabb hatalmi kérdésekben továbbra is nyers érdekei mentén hozta meg döntéseit. Nagy Konstantin hatalma fontos támaszának tartotta a keresztény püspököket, de jogot formált arra, hogy beavatkozzon az egyház ügyeibe. *Pontifex maximus*ként a pogány vallásban betöltött irányító szerepét a keresztény hit ügyeiben is alkalmazni akarta. Így került sor az első egyetemes zsinat összehívására Kr.u. 325-ben Niceában. Konstantin féltette a birodalom egységét a kereszténységen belül elharapódzó dogmatikai vitáktól. A római császárság békéje megkövetelte a növekvő fontosságú keresztény egyház egységének biztosítását. A kialakuló ariánus eretnység veszélyesnek bizonyult a hitegység fenntartása szempontjából.

Az ariánus eretnység

Areiosz és követői az Atya és a Fiú viszonyát illetően fejtették ki az ortodox tanítástól eltérő álláspontot. Az ariánusok szerint a Fiú legfeljebb hasonló lényegű, de nem azonos lényegű (*homousziosz*) az Atyával. Ezzel szemben az ortodoxia képviselői az egyiptomi Athanasziosz köré tömörültek. Konstantin talán sosem értette meg e probléma igazi jelentőségét a keresztény tanítás szempontjából, de azt kifejezésre juttatta, hogy nem tűri a hitegység felbomlását. A niceai zsinaton összegyűlt püspökök végül megerősítették az ortodox tanítást. Katolikus istentiszteleten ma is használják a niceai hitvallást, ami rövid összefoglalását képezi a hithű álláspont alapján megfogalmazott hittételeknek. A keresztény egyház történetében először került sor arra, hogy a politikai hatalom egy zsinati határozatnak állami intézkedéssel is nyomatékot adott. Ennek jegyében a császár száműzte Areioszt és híveit. Az arianizmus problémája ezzel még korántsem oldódott meg. Az ariánusok támogatókat találtak a császár környezetében, és folytatni kívánták a küzdelmet. Az ariánus eretnység - talán az uralkodó számára is - közérthetőbb és vonzóbb volt, mint az ortodoxia bonyolultabbnak tűnő tanítása.

Az ortodox tanítás az isteni Logosz öröktől fogva való létezését hirdette. Isten bölcsessége - Logosza - azért testesült meg emberi személy formájában, hogy a világot újraegyesítse Istennel. A preegzisztens Fiú azonos lényegű - ahogyan a fokozatosan gazdagodó teológiai hagyomány a későbbiekben kifejtette - azaz tökéletes közösséget alkot az Atyával. Isten belső életének gazdagsága - mint a Szentháromság misztériumának kiindulópontja - egyedül a katolikus ortodoxia keretében tárulhat fel. Az ariánusok ehhez képest a Fiút

inkább egyfajta „félistenként” képzelték el, aki az emberek fölött áll, de jóval kevesebb Istennél. Az ariánus istenkép egy távoli messzeségben elhelyezkedő magányos istennel számolt. Ehhez képest a kibontakozó ortodox tanítás perspektívája abban állt, hogy Isten maga is szeretetközösség, amely egyfelől igényli a hármasságot, másrészt biztosítja az egységet. Az arianizmus monarchikus istenképe inkább egy fejedelmet juttat eszünkbe, aki hatalommal uralkodik népe felett. A monoteizmusnak ez a leegyszerűsített - bizonyos mértékig az iszlámhoz hasonló - változata vonzóbb lehetett azok számára, akik nem értették meg teljesen a keresztény tanítás lényegét. Nem véletlen, hogy néhány évtizeddel később az ariánus hitre tért germánok szívósan kitartottak álláspontjuk mellett a katolikusokkal szemben. A fejedelmeik irányítása alatt élő germánok számára a monarchikus monoteizmus jól érthető és egyértelmű tanítást jelentett.

A „konstantini fordulat” értékelése

A „konstantini fordulat” az egyházat éppúgy megterhelte, mint a császár személyét. Konstantin valószínűleg élete végéig sem jutott el a keresztény tanítás teljes megértéséhez, és mindig is hajlamos volt arra, hogy az egyházat hatalmi céljai szolgálatába állítsa. Mégis kereszténységgel való kapcsolatában jóval több volt az őszinteség, mint a politikai érdek. Bár a keresztény etikát és a hatalom gyakorlását jószerével alig tudta összeegyeztetni, élete során fokozatosan egyre közelebb került a keresztény tanításhoz. Konstantin uralkodásának jelentősége szinte felmérhetetlen az európai civilizáció későbbi története szempontjából. A „konstantini fordulattal” vált lehetségessé a keresztény és az antik világ közötti falak leomlása, ami nélkül a középkori kultúra kialakulása elképzelhetetlen lett volna. Nagy Konstantin történelmi szerepét jól érzékelteti a keleti egyház, amikor szentként tiszteli őt, ugyanakkor a császár ellentmondásos élete fejeződik ki a latin egyház gyakorlatában, amely távol tartotta magát ettől a gesztustól.

A „konstantini fordulat” az egyház számára biztató, de egyben veszélyes kihívást jelentett. A keresztények félelmetes gyorsaságú változások korát élték. Néhány évtizeddel a nagy keresztényüldözés után a császári jóindulat számos jelével szembesültek. Az új helyzetben olyan problémákkal találták szembe magukat, amit az előző évszázadok tapasztalatai alapján nem voltak képesek megoldani. Az állami hatóságok támogató magatartása váratlan perspektívát jelentett a hit terjesztésében. A keresztény egyház először került olyan helyzetbe, hogy a pogány kultuszokkal azonos esélyekkel léphetett a társadalmi nyilvánosság elé. A keresztényeknek végre módjuk nyílt arra, hogy kifejtsék véleményüket azokkal a társadalmi szokásokkal kapcsolatban, amiket kegyetlennek és embertelennek tartottak. A gladiátorjátékok megszűnése, a kínvallatás korlátozása a korabeli törvényekben a keresztény egyház hatását tükrözte.

Az egyház és a hatalom szövetsége azonban többféle veszélyt is hordozott magában. Azelőtt a keresztény hit megvallása szilárd meggyőződést takart, hiszen semmiféle előnnyel nem járhatott a hívő számára. Most a kereszténység felvétele a befolyásos körökkel való kapcsolatot is jelentette. Megnövekedett a veszélye annak, hogy a keresztény vallás bizonyos mértékig társadalmi konvencióvá válik. A tömegek evangelizációja hatalmas lehetőségeket jelentett az egyház számára, de rögtön felvetette a kérdést, hogyan

lehet a hitelesítés új esélyeit összekapcsolni a hitelesség és a „minőség” megőrzésével. A szerzetesi mozgalom kibontakozása a Kr.u. 4-6. században felfogható úgy is, mint a „társadalmi kereszténység” terjedésére adott radikális ellenválasz az egyházon belül.

A legnehezebb kérdés az állam és az egyház viszonyának a meghatározása volt. Konstantin hajlamos volt arra, hogy beavatkozzon az egyház ügyeibe, de maga nem rendelkezett határozott teológiai elképzelésekkel, amit rá akart volna kényszeríteni a püspökökre. A császár a hitegység megőrzésére vonatkozó törekvéseit állami kényszerintézkedéssel kapcsolta egybe. Ez olyan politikai gyakorlat kezdetét jelentette, ami a későbbiekben még többször beárnyékolta a keresztény egyház történetét, bár az ókeresztény korban az eretneknek tartott irányzatok vezetőit általában legfeljebb száműzték.

Kereszténység a Kr.u. 4. században

A vallás és a politika elválasztása

A vallás és a politika megkülönböztetése mellett az egyház részéről hamarosan nagy erők léptek fel, amelyek elérték, hogy a császárok végül nem voltak képesek alárendelni akarataiknak a püspököket. A kereszténység egyszer már csatát nyert az ellenséges államhatalommal szemben, és most a megváltozott körülmények között újra meg kellett vívnia küzdelmét. A történelmi előzmények alapján nem csoda, hogy a keresztény egyházban erős reflexek működtek a politikai hatalom befolyásának visszaszorítására. Az államtól való teljes függetlenedést az egyház nem tudta - talán nem is akarta - kivívni, de megteremtette a világi hatalom és a vallás megkülönböztetésének feltételeit. A vallásos hit és a politikai hatalom szorosabb összekapcsolására való igény továbbra is megmaradt - a bizánci *cezaropapizmus* gyakorlatában -, de a keresztény tanítás alapjaiból kiindulva a „szent” és a „profán” között végül is megvonták a határokat, és kidolgozták a két szféra kapcsolatának, avagy együttműködésének a feltételeit. A Nyugat-Európán kívüli társadalmakhoz képest, ahol a két szféra általában erősebben egybeolvadt - ami a teokrácia, vagy a cezaropapizmus valamilyen formájához vezetett - a kereszténység elterjedésével a „szakrális” és a „világi” szférák megkülönböztetése az európai civilizáció lényegi jellegzetességévé vált.

Nagy Konstantin utódai alatt bontakozott ki az a konfliktus, ami hozzásegített a keresztény egyház és a világi hatalom közötti határok kijelöléséhez. Az arianizmus felé tájékozódó II. Constantius államegyházi törekvéseivel szemben az egyháznak bizonyos mértékig fel kellett vállalnia küzdelmet. Egyes császárok és az arianizmus közötti együttműködés egészen a Kr.u. 4. század végéig tartó problémát jelentett a birodalom és az egyház életében. Ezekben az évtizedekben a keresztények megtanulták az uralkodói hatalom számukra jogosulatlannak tűnő beavatkozásaival szembeni ellenállást. Az ariánus tanítással szembeni küzdelem fontos tapasztalata volt, hogy hitbeli kérdésekben a keresztények megkérdőjelezhetik a császári hatalom illetékességét.

Julianus restaurációs kísérlete

Nagy Konstantin utódai alatt a pogánysággal szembeni tolerancia is csökkent. A Constantinus-dinasztia utódlási harcai közepette „*az uralkodóknak nem sok idejük és erejük maradt annak a bölcs egyházpolitikának a folytatásához, ami az előző évtizedekre jellemző volt. Az egyháziakat olyan mértékben tették kiváltságosakká, hogy azt már maguk a hívek kezdték el sokallni. A keresztény erkölcsöket a törvény szigorával igyekeztek terjeszteni, például a közeli rokonok házasságkötési tilalmával, ami látszateredményekhez vezetett. Rendeletek sokasága volt hivatott a pogány kultuszt eleinte akadályozni, majd büntetni. 341-ben tilalmazták a pogány áldozatok bemutatását, 346-ban bezáratták a pogány szentélyeket, halálbüntetéssel és teljes vagyonelkobzással sújtották a tilalmat megszegőket. 356-ban bármi, pogány kultikus tettnek minősülő cselekmény halálbüntetést vont maga után. Ezek az intézkedések a keresztények által megkövetelt lelkiismereti szabadságot semmibe vették, végrehajthatatlanságukkal pedig gyöngítették a császári tekintélyt... A pogányellenes értelmetlen rendeletek sora a művelt pogányokban felszította a keresztényellenességet és előkészítette bennük a pogányság Julianus alatti visszatérését. Kelet nagyvárosaiban pedig a színleg kereszténnyé lett tömegek számára törvényes indok teremtődött a pogány templomok kifosztására, azok vagyonának elvételére.*”²⁰

Amikor a Constantinus-dinasztia mellözött tagja, a rendkívül tehetséges Julianus került hatalomra Kr. u. 363-ban, sor került a pogányság rövid ideig tartó, de emlékezetes újjáéledésére. A fiatal Julianus szörnyű tapasztalatokat szerzett kereszténységet pártoló elődeinek véres hatalmi harcairól. Maga az újplatonikus filozófia talaján állt, a pogány kultuszt és ideálokat a római birodalom számára nélkülözhetetlen vallási-kulturális egybetartó erőnek tartotta. Hatalomra kerülése előtt nem tárta fel igazi meggyőződését, hanem színleg kitartott a kereszténység mellett. A császári trónt megszerezve azonban arra törekedett, hogy elősegítse a pogányság restaurációját. Julianus helyreállította a Nagy Konstantin alatti vallásszabadságot. A kereszténység ellen nem fogantatosított hivatalos intézkedéseket, hanem mindent elkövetett a pogány kultuszok újraélesztésére. Támogatta a pogány templomok helyreállítását, és igyekezett eltávolítani környezetéből a keresztényeket. Ugyanakkor fontosnak tartotta, hogy ne csináljon vértanúkat belőlük. Kimondottan a keresztények bosszantására kedvezni akart a zsidóknak, és a jeruzsálemi templom újjáépítését tervezte.

A pogány államvallás újraélesztésekor tudatosan törekedett arra, hogy a keresztény egyház sikeréhez hozzájáruló intézményi megoldásokat - például a szegények iránti szolidaritást - beillesse a hagyományos kultuszok kereteibe. Szintén keresztény mintát követett, amikor pogány katekézist készíttetett egyik barátjával. A pogány vallás papjaitól megkövetelte az erkölcsös viselkedést, mert úgy vélte, hogy csak példamutató magatartással vehetik fel a versenyt a keresztényekkel. Julianus a legnagyobb felháborodást azzal az intézkedésével váltotta ki, amikor a keresztény rétorokat és tanítókat kitiltotta az iskolai oktatásból. Megítélése szerint a keresztények nem magyarázhatják hiteles módon a pogány szerzők szövegeit, ha nem hisznek a pogány istenekben. A császár rendelkezése nagy felháborodást váltott ki a keresztények között. A Kr.u. 4. század derekán sok keresztény tanító már legalább olyan jól ismerte - és

nagyra becsülte - a klasszikusokat, mint a pogányok. A jól képzett keresztény grammatikusok és rétorok méltán tartották felháborítónak Julianus rendeletét.

Julianus vallási reformjait a pogány körök egy része is értelmetlen vállalkozásnak tartotta. A fiatal császár tragédiája abban állt, hogy rövid uralkodása alatt egyedül maradt törekvéseivel. A pogányok ugyan támogatták, de elképzeléseit nem értették meg teljesen. Az elkeseredett Julianus a perzsa hadjáratot próbatételnek tekintette, amikor a pogány istenek kinyilváníthatják, hogy megsegítik őt és támogatják céljait. A perzsa fronton előrenyomuló római csapatokat azonban bekerítették, és a harcban Julianus is halálos sebet szerzett. Megsebesülésének körülményeit senki sem ismerte pontosan, de néhány évvel később a pogányok már a keresztényeket tették felelőssé haláláért. Egy későbbi beszámoló szerint a haldokló császár utolsó szavaival Jézus Krisztushoz szólt: „Győztél galileai!” - mondta. Julianus törekvéseinek sikertelensége arra utalt, hogy - közhelyszerűen mondva - a történelem kerekét nem lehet visszafelé forgatni. A császár meg sem kísérelte a kereszténység erőszakos visszaszorítását, hanem békés versengésben igyekezett felülkerekedni az egyházon, amelynek során maga is keresztény mintákat alkalmazott. A küzdelem kimenetele a megfáradt pogányság és az energikus kereszténység között nem lehetett kétséges. Julianus halálával végleg elhárult a pogány restauráció veszélye.

Nagy Theodosius uralkodása

Julianus halála után a hadsereg vezetése Jovianust választotta császárrá, aki területi engedmények árán gyors békét kötött az újperzsa birodalommal. Amikor a keletről hazatérő Jovianus váratlanul elhalálozott, ismét a vezérkar kezébe került a császár kiválasztásának lehetősége. A tábornokok a testőrség egy magas rangú főtisztjének, a keresztény Valentinianusnak ajánlották fel a császári címet, aki öccsét, Valenset nevezte ki társcsászárnak, és rábízta a keleti területek igazgatását. Kr.u. 364-ben Valentinianus trónra lépésével kezdetét vette a Valentinianus-dinasztia időszaka. I. Valentinianus a niceai hitvallás képviselője volt, de mind az ariánusokkal, mind a pogányokkal szemben toleranciára törekedett. Körülbelül egy évtizedes uralkodását erőteljesen beárnyékolta a népvándorlás közelgő veszélye. Valentinianus hatalmas munkát végzett a nyugati provinciákban a határok megerősítésére. A császár Kr.u. 375-ben Pannónia területén halálozott el a kvádok elleni harcok közepette, gyermekeit Gratianust és II. Valentinianust jelölte ki utódául. Néhány évvel később öccse, Valens a Balkánon meginduló hun-gót támadást már nem tudta elhárítani, és Kr.u. 378-ban maga is holtan maradt a hadrianapoliszi csatamezőn. A fenyegető helyzetben Gratianus császár a tapasztalt hadvezért és helytartót, Theodosiust nevezte ki társcsászáruul, és rábízta a keleti területek irányítását.

Valens császár még szimpatizált az arianizmussal, de Theodosius már egyértelműen a katolikus ortodoxiához vonzódott. Véleményét mind a pogánysággal, mind az arianizmussal szemben igyekezett érvényre juttatni. A pogány arisztokrácia és a keresztény egyház közötti elvi különbségek jellegzetes formában fejeződtek ki a Victoria-oltár körül kirobbant vitában. Gratianus császár Kr.u.

382-ben eltávolította a Victoria-oltárt a római szenátus ülésterméből. A Victoria-oltár a pogányok számára a római birodalom győzelmeinek és múlhatatlan nagyságának szimbóluma, a keresztények számára a bálványimádás jelképe volt. Bár Victoria szobrát érintetlenül hagyták, az oltár elmozdítása érzékenyen érintette a régi római arisztokrácia utolsó képviselőit. A pogány arisztokrácia művelt vezéralakja, Szümmakhosz szenátor a Victoria-oltár visszaállítását kérte Gratianus császártól, de Ambrosius (Szent Ambrus), milánói püspök beavatkozása miatt a kérést a császári udvar nem teljesítette. Gratianus meggyilkolása után Szümmakhosz Róma prefektusaként újra megkísérelt közbenjárni II. Valentinianus császárnál, de megint Ambrosius bizonyult erősebbnek. Noha a szenátusban a pogány arisztokraták jelentős erőt képviseltek, a Victoria-oltárt nem állították vissza többé a helyére. Ambrosius és Szümmakhosz levelei a késő antik prózairodalom remekeinek tekinthetők. Vitájuk egyedülállóan magas színvonalon juttatta kifejezésre a „keresztény” és „pogány” érvrendszer közötti feloldhatatlan eltéréseket.

Ambrosius befolyására Gratianus a római császárok közül elsőként mondott le a pogány államvallás főpapi címéről (*pontifex maximus*). Nagy Theodosius több intézkedést is hozott a pogány vallás gyakorlása ellen. Ebben a légkörben zajlott Alexandriában a nagy múltú *Szerapion* lerombolása, ahol a Szerápisz isten bronzszobrára mért első ütés után csak a megjelenő patkányok nyüzsgését lehetett észrevenni, de az isten nem állt bosszút az elkövetett sérelemért. Állítólag mivel a templom pusztulása büntetlen maradt, sok pogány tért keresztény hitre. Nagy Theodosius már uralkodása kezdetétől arra törekedett, hogy az ariánusokkal szemben a niceai hitvallást juttassa győzelemre. Kr.u. 380-ban elrendelte, hogy alattvalói azt a hitvallást kövessék, amit Péter apostol hozott Rómába, és amit Damasus pápa hirdet. Theodosius nem maradt hű az I. Valentinianus által képviselt toleranciához, és következetesen fellépett a pogányokkal és az ariánusokkal szemben. Határozottsága kiváltotta a pogány körök haragját, akik saját jelöltjüket, Eugeniuszt akarták hatalomra juttatni. Amikor Kr.u. 394-ben Theodosius leszámolt Eugeniusz lázadásával, utolsó reményétől fosztotta meg a pogányokat.

Nagy Theodosius kiállása a niceai hitvallás mellett elősegítette az ariánusok vereségét. A császár egyetemes zsinatot is összehívott Konstantinápolyba a vitás kérdések tisztázására, de a Kr.u. 4. század végén az arianizmus egyébként is kezdte elveszíteni vonzerejét. Meggyengülésében nem annyira a politikai hatalom ellenséges magatartása játszott közre, hanem a teológiai gondolkodás fejlődése. A kappadókiai atyák teológiai munkássága döntő mértékben járult hozzá a vitás kérdések rendezéséhez. Az arianizmus visszahúzódása jó példát szolgáltat arra, hogy a történelemben számos esetben nemcsak hatalmi-politikai, hanem szellemi tényezők is alakítják az eseményeket. Az arianizmus veresége megszilárdította a keresztény egyház helyzetét a római birodalomban. A Kr.u. 5. században a népvándorlás viharai már a keresztény ortodoxia mellett elkötelezett római császárságot érték.

Idézett helyek:

- ¹ Brown, Peter (1999'): *Az európai kereszténység kialakulása*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, p. 28.
- ² Dawson, Christopher (é.n.): *Európa születése*. Athenaeum, Budapest, p. 18.
- ³ Katus László (2001): *A középkor története*. Pannonica-Rubicon, Budapest, pp. 33-34.
- ⁴ *Újszövetség*. Márk, 1.15.
- ⁵ Lafont, Ghislain (1998): *A katolikus egyház teológiatörténete*. Atlantisz, Budapest, p. 23.
- ⁶ *Újszövetség*. Máté, 28.19-20.
- ⁷ Chadwick, Henry (1999): *A korai egyház*. Osiris Kiadó, Budapest, p. 8.
- ⁸ Török József (1999): *Egyetemes egyháztörténelem. I.* Szent István Társulat, Budapest, p. 15.
- ⁹ Chadwick (1999): p. 17.

- ¹⁰ Rüssel, Herbert Werner (1997): *Keresztény humanizmus*. Ecclesia-Kairosz, Budapest, pp. 55-56.
- ¹¹ Chadwick (1999): p. 32.
- ¹² Franzen, August (1998): *Kis egyháztörténet*. Agapé, Szeged, pp. 37-38.
- ¹³ Brown (1999): p. 33.
- ¹⁴ Brown (1999): p. 41.
- ¹⁵ Brown (1999): pp. 40-41.
- ¹⁶ Chadwick (1999): p. 111
- ¹⁷ Török (1999): p. 55.
- ¹⁸ Davies, Norman (2002): *Európa története*. Osiris Kiadó, Budapest, p. 207.
- ¹⁹ Brown (1999): p. 53.
- ²⁰ Török (1999): pp. 62-63.

Bibliográfia

Brague, Rémi (1992): *Europe, la voie romaine*. Criterion, Paris.

Brown, Peter (1999'): *Az európai kereszténység kialakulása*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
Cambridge Ancient History (1923–1939): I–XII. Cambridge University Press, Cambridge.

Brunner, Emil (1948): *Christianity and Civilisation*. Scribner's, New York

Chadwick, Henry (1999): *A korai egyház*. Osiris Kiadó, Budapest

Clarke, Martin Lowther (1960): *The Roman Mind*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Davies, Norman (2002): *Európa története*. Osiris Kiadó, Budapest

Dawson, Christopher (é.n.): *Európa születése*. Athenaeum, Budapest

Dopsch, Alfons (1968): *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*. Scientia Verlag, Aalen

Earl, Donald Charles (1967): *The Moral and Political Tradition of Rome*. Cornell University Press, Ithaca.

Ehrenberg, Victor (1969): *The Greek State*. Methuen, London.

Ferguson, John (1973): *The Heritage of Hellenism*. Harcourt Brace Jovanovich, New York.

Franzen, August (1998): *Kis egyháztörténet*. Agapé, Szeged

Grousset, René (1970): *The Empire of the Steppes: a History of Central Asia*. Rutgers University Press, New Brunswick.

Hadas, Moses (1972): *Hellenistic Culture: Fusion and Diffusion*. Norton, New York.

Hammond, Mason (1933): *The Augustan Principate in Theory and Practice during the Julio-Claudian Period*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Hammond, Mason (1972): *The City in the Ancient World*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Hornblower, Simon – Spawforth, Anthony (ed.) (1996): *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford University Press, Oxford–New York.

Katus László (2001): *A középkor története*. Pannonica-Rubicon, Budapest

Lafont, Ghislain (1998): *A katolikus egyház teológiatörténete*. Atlantisz, Budapest

Larsen, Jakob Aall Ottesen (1955): *Representative Government in Greek and Roman History*. University of California Press, Berkeley.

Maritain, Jacques (1936): *Humanisme intégral: problèmes temporels et spirituels d'une nouvelle chrétienté*. Fernand Aubier, Paris.

Markus, Robert A. (1990): *The End of Ancient Christianity*. Cambridge University Press, Cambridge

Marrou, Henri Irénée (1982): *A History of Education in Antiquity*. The University of Wisconsin Press, Madison, Wi.

Reynold, Gonzague de (1944-57): *La Formation de l'Europe*. I-VII. LUF-Plon, Fribourg-Párizs

Rostovtzeff, Michael (1986): *The Social and Economic History of the Hellenistic World*. Clarendon, Oxford.

Rüssel, Herbert Werner (1997): *Keresztény humanizmus*. Ecclesia-Kairosz, Budapest

Tacitus (1980): *Germania*. In: *Tacitus összes művei I–II*. Európa Könyvkiadó, Budapest, I, pp. 43–72.

Török József (1999): *Egyetemes egyháztörténelem. 1*. Szent István Társulat, Budapest

Weber, Max (1979c): *Az antik kultúra hanyatlásának társadalmi alapjai*. In: Max Weber: *Gazdaságtörténet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, pp. 337–355.